

Progressief, socialistisch of gewoon hardnekkig?
De ontwikkeling van G.H. Slotemaker de Bruïne tot 1945

Naam: Peter Kromdijk
Studentnr.: 1465767
Vakgebied: Kerkgeschiedenis
Begeleider: Prof. dr. G. Harinck

Inhoudsopgave	3
Woord vooraf	4
I. Inleiding	5
A. Onderzoeksvragen	5
B. Status questionis	6
C. Doelstelling	6
D. Methode	6
II. De Nederlandse samenleving en de Nederlands Hervormde Kerk van 1918 tot 1940	8
A. De erfenis van de Eerste Wereldoorlog	8
B. Pacificatie, verzuiling en democratie	9
C. Kerk en samenleving	11
III. Kerk en samenleving in de Tweede wereldoorlog	14
IV. G.H. Slotemaker de Bruïne van 1918 to 1940	17
A. Biografische gegevens	17
B. Publieke rol, de voorbereiding van Nederland	21
1. Lezingen en artikelen	21
2. <i>Woord en Geest</i> (1938-1940) en <i>Woord en Wereld</i> (1939- 1941)	24
3. Slotemakers publieke rol in thema's (1938-1940)	25
V. Oorlog (1940-1945)	34
A. Slotemakers rol in het publieke debat	34
B. Verzet: Lunteren en Zwitserland	36
C. De wederopbouw van Nederland	40
VI. Verzuiling, de theoretische discussie	42
A. Christelijke partijen volgens Groen van Prinsterer en Kuyper	42
B. Christelijk idealisme en politiek volgens Slotemaker	46
C. Evaluatie	51
VII. Conclusie	54
A. Persoonlijke context	54
B. Idealisme	54
C. Slotemaker opnieuw bekeken	56
Bijlages:	
Naamregister	58
Literatuurlijst	59

Woord vooraf

Echt onderzoek doen, dat is de opdracht waarmee ik dit jaar het diepe in werd gestuurd. Ik koos daartoe een onderwerp dat mij en mijn begeleider George Harinck mysterieus en onbekend genoeg voorkwam om er een interessant onderzoek naar te doen. Het lag bovendien in de lijn van ons streven om progressief protestants gedachtegoed beter in beeld te brengen dan tot noch toe is gedaan. Eerder hadden wij de figuur Gerard Slotemaker de Bruïne al ontmoet in de scriptie *Woord en Geest*, zijn achtergrond was ons echter volstrekt onbekend. We wisten wel dat hij de eerste WBS- voorzitter was.

Tijdens het onderzoek bleven sommige antwoorden open en werd niet elk mysterie opgelost. Toch kreeg ik tijdens het onderzoek het gevoel dat ik de persoon Gerard Slotemaker dichter naderde door de bestudering van zijn werk. Ik hoop dat ik met mijn scriptie recht heb gedaan aan de veelzijdige, erudiete man die hij was.

Tot slot wil ik enkele mensen bedanken die bij het vervaardigen van deze scriptie nuttige feedback of belangrijke ondersteuning gaven. Ik begin bij mijn begeleider George Harinck die in zijn drukke schema met drie (!) banen ruimte heeft gevonden om regelmatig met mij af te spreken, daardoor konden we met elkaar nagaan of het onderzoek wel bevredigende resultaten opleverde en of de verwerking daarvan op tijd en nauwkeurig genoeg geschiedde. Hartelijk dank daarvoor.

Daarnaast wil ik Maarten van der Linde bedanken voor allereerst zijn enthousiaste benadering toen wij begin dit jaar contact legden en daarnaast zijn bereidheid om het familiearchief Slotemaker naar Amsterdam te brengen, zodat ik er mee aan de slag kon. Eveneens hartelijk dank hiervoor.

Rest mij nog Tim Koetsier te bedanken, een getalenteerde geschiedenisstudent waarmee ik regelmatig goede gesprekken kan voeren over historisch onderzoek en waar ik mij als theoloog aan scherp in mijn historisch onderzoek. Tim, bedankt!

Het was een mooie periode van onderzoek en ik hoop dit onderzoek de komende jaren een vervolg te geven in een promotiestudie naar de oorsprong van het ‘doorbraak’- gedachtegoed.

I Inleiding

A. Onderzoeksvragen

In zijn biografische schetsen van Gerard Slotemaker de Bruïne, omschrijft Paul Denekamp hem als een overtuigd socialist met een zeer christelijke achtergrond. Iemand die weliswaar geen wervend spreker was maar desalniettemin met zijn intellect veel lof oogstte.¹ De informatie uit deze biografische schetsen laat zien dat de bronnen die voorhanden waren voornamelijk uit de naoorlogse periode stammen. Voor 1945 is er buiten officiële functies en posities die hij bekleedde niet zo bijzonder veel bekend over de inhoud van het leven en het werk van Gerard Slotemaker de Bruïne.

Gerard Slotemaker was de eerste directeur van de Wiardi Beckman- Stichting, een vooraanstaand socialist dus. Reeds vlak voor en tijdens de oorlog begeeft hij zich in invloedrijke kringen waar hij gesprekspartner is van invloedrijke socialisten met kerkelijke achtergrond. Hoe was dit mogelijk voor iemand die tussen 1927 en 1942 ogenschijnlijk alleen bij Philips en Centraal Beheer heeft gewerkt en wiens publicaties lijken aan te vangen in 1938 als hij bij *Woord en Geest* in de redactie plaatsneemt? Ik kom voor deze studie tot de volgende hoofdvraag:

Hoe werd Gerard Slotemaker van een rechtenstudent met bekende vader tot de eerste voorzitter van de Wiardi Beckmanstichting?

Om deze vraag te beantwoorden zal ik gebruik maken van de volgende subvragen, elk met eigen beargumentatie:

1 Wat was de persoonlijke context van Slotemaker vanaf zijn geboorte tot het einde van de tweede wereldoorlog?

Een belangrijk onderdeel in de begripsvorming omtrent Slotemaker, zijn de biografische gegevens. Met het gevaar de vorm aan te nemen van een biografisch verhaal, moet dit onderzoek ook informatie geven over het levensverhaal van Slotemaker tot aan 1945. Vooral ook omdat Denekamp over deze periode zeer summier vertelt in zijn biografische schetsen.

2. Wat waren Slotemakers opvattingen over kerk en samenleving?

Het is belangrijk om enerzijds Slotemakers opvattingen in de theoretische discussie over kerk en samenleving die in deze periode plaatsvond, te kunnen plaatsen. Daarnaast is het belangrijk om te zien in hoeverre deze opvattingen werden veroorzaakt door de maatschappelijke omstandigheden van zijn tijd.

3 Hoe reageerde Slotemaker op de maatschappelijke problemen van het interbellum?

Slotemaker werd pas in 1944 lid van een politieke partij en was vaak vooral tegen zijn vader, J.R. Slotemaker de Bruïne die politicus was voor de CHU, gekeerd (vooral in de

¹ P. Denekamp, Gerard Slotemaker de Bruïne in *Ontstuijming maar geduldig: interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP*, onder redactie van P. Denekamp (e.a.) (Amsterdam: De Bovenbouw, 1987), pp. 79-87

-----, *Gerard Slotemaker de Bruïne. De eerste WBS-directeur* in; *Socialisme en Democratie* 1996, nummer 3, pp. 175-182

-----, *Slotemaker de Bruïne, Gerardus Hendricus (1899-1976)* in; *Biografisch Woordenboek van Nederland* deel V, p. 473-??

stervensdagen van zijn vader toen deze behoorlijk conservatief en ‘Duitsgezind’ werd). Hoe politiek bewust was Slotemaker dus voor zijn partijlidmaatschap? Terwijl andere redacteuren van *Woord en Geest* tegelijkertijd lid waren van politieke partijen als de SDAP en CDU bleef hij neutraal. Was hij inderdaad neutraal of wellicht zich onbewust van de problemen van de maatschappij?

4 Speelde Slotemaker een belangrijke rol in het publieke debat?

Als Slotemaker bepaalde interessante opvattingen had, is het belangrijk om te kijken of Slotemaker een podium had waarop hij deze kon verkondigen. Daarom onderzoek ik de publicitaire rol van Slotemaker.

5 Wat waren Slotemakers opvattingen over ‘christelijke organisatie’?

Ik zal onderzoeken in hoeverre een groot deel van Slotemakers opvattingen de ‘christelijke organisatie’ betreffen. Het kan hierin gaan om christelijke politiek, idealisme en alle andere vormen van maatschappelijke organisatie met christelijk stempel.

B. Status questionis

De hoeveelheid onderzoek die gedaan is naar zowel de theoretische achtergrond van ‘christelijke organisatie’ als naar het eerste deel van het leven van Gerard Slotemaker de Bruïne is zeer gering. Van de biografische schetsen die ik eerder noemde krijgen we de meeste informatie over Slotemaker, maar toch grotendeels over zijn leven na 1945.

C. Doelstelling

Het onderzoek draagt op meerdere wijzen bij aan de Nederlandse geschiedschrijving:

- Het brengt een vooraanstaande Nederlander binnen ideologische kaders
- Het voegt toe aan de begripsvorming omtrent progressief gedachtegoed vanuit kerkelijke hoek
- Het brengt een nieuwe kijk op christelijke organisatie in de Nederlandse samenleving tijdens het interbellum en de tweede wereldoorlog

D. Methode

Het materiaal waarmee ik werk is veelal afkomstig van Slotemaker zelf. Waar nodig zal ik gebruik maken van secundaire literatuur om de context te verhelderen. De verscheidene losse artikelen die hij schreef in diverse dagbladen vanaf 1925 en voor *Woord en Geest* vanaf 1938 vormen een belangrijke bron bij het definiëren van zijn opvattingen in die periode.

Verder wordt er gebruik gemaakt van archiefmateriaal, een groot aantal artikelen en notities zijn via de familie van Slotemaker in bezit gekomen van Maarten van der Linde, die er gebruik van maakte bij zijn studie naar Eijkman (*Het visioen van Eijkman*, 2003). Dit archief kreeg ik ter inzage en was zeer waardevol bij de studie naar Slotemaker. Daarnaast bekeek ik archiefstukken gelieerd aan oftewel *Woord en Geest* of *Eltheto*, die zich in het HDC bevinden. Tot slot schreef Slotemaker een boekje *Is christelijke politiek mogelijk?* en een opstel *Christelijk idealisme* waaruit veel van Slotemakers idealen te destilleren zijn.

Het onderzoek zal geen oprakelen van levensfeiten inhouden, de bedoeling is om de existentiële vragen en opvattingen van Slotemaker te destilleren uit de beperkte hoeveelheid

informatie die ons is overgeleverd. Hopelijk kunnen wij ook aantonen dat Slotemaker grote verwantschap vertoonde met de groep progressieve kerkmensen die hem omringde. Om dit te kunnen doen zal ik eerst een historische introductie geven van de periode waarin Slotemaker leefde, vervolgens introduceer ik Slotemaker zelf aan de hand van enige biografische gegevens. In de hoofdstukken daarna zal ik achtereenvolgens schrijven over Slotemakers vroege opvattingen, de ontwikkeling van deze opvattingen, zijn verbondenheid met de Duitse Kerkstrijd en zijn opvattingen over de rol van de kerk in de samenleving.

II De Nederlandse samenleving en de Nederlands Hervormde Kerk van 1918 tot 1945

A. De erfenis van de Eerste Wereldoorlog

Het definitieve einde van de romantische negentiende eeuw met haar monarchieën en traditionele krijgsopvattingen werd in 1914 ingeluid met de catastrofale Eerste Wereldoorlog. Vele landen werden door hun strategische bondgenootschappen de oorlog in getrokken met vele slachtoffers als gevolg. Niet alleen de oorlog maar tevens de grote ziektegolf die over de wereld trok, kostten vele burgers het leven.²

Nederland bleef neutraal, maar haar rol van afzijdigheid tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt altijd sceptisch bekeken door historici, die menen dat Nederland wel degelijk rekening hield met de oorlog en op allerlei terreinen trachtte goed uit deze periode te komen. De Nederlandse neutraliteit had een directe invloed op de militaire strategie van Duitsland. Het Nederlandse grondgebied was van groot strategisch belang maar doordat Nederland de neutraliteit bewaarde, was het een schending als geallieerden binnenvielen. Dit gebeurde niet, hierdoor hoefde Duitsland zijn troepen niet aan de Nederlandse grens te gebruiken. Vanuit economisch opzicht was de neutraliteit van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog geen grote ramp. Volgens nieuwe bevindingen in de geschiedschrijving over de Eerste Wereldoorlog kwam Nederland zonder hoge werkloosheid en met zelfs een geringe economische groei uit de oorlogsperiode, vooral de binnenlandse markt kreeg een grote stimulans door de neutraliteit.³ De eerste wereldoorlog had natuurlijk niet alleen positieve effecten op de Nederlandse samenleving, met name de morele gesteldheid van de Nederlandse bevolking kreeg een flinke knauw. Gemobiliseerde soldaten kwamen thuis in hun ontwrichte gezinnen met helder alle verschrikkingen van het front voor ogen. Ook op politiek gebied was men zich bewust van de erfenis van de oorlog, de neutraliteit was zeer krampachtig behouden en de schuldvraag kwam desondanks toch ook bij Nederland terecht. Vooral de Belgische overheid wilde Nederland bestraft zien voor veronderstelde ‘Duitsgezindheid’.

Ook na de Eerste Wereldoorlog bleef de Nederlandse neutraliteit gewaarborgd. Dat had volgens Rolf Schuurisma (*Vergeefs onzijdig*, 2005) te maken met de behoefte van Nederland om “zijn eigen gang te gaan, een eigenschap die de natie ondanks alle innerlijke verdeeldheid samenbond.”⁴ Dit werd vooral vanuit het Nederlandse koninklijk huis benadrukt. Volgens het volkenrecht betekende neutraliteit dat men zich buiten de strijd hield, maar dat men zich gewapend diende te verzetten wanneer “welk van de partijen dan ook een aanval op zijn grondgebied deed.”⁵ Een gewapende neutraliteit dus, die slechts betekenis had in oorlogstijd. Het begrip kreeg echter ook invulling na oorlogstijd, in het interbellum. Het hield voor Nederland in dat zij zich afzijdig hield van internationale bondgenootschappen. Wel kreeg de neutraliteitspolitiek een andere, actievere naam; ‘zelfstandigheidspolitiek’. Hiermee werd de actieve rol van Nederland benadrukt, ook in de Volkenbond die in 1919 was opgericht. Nederland had volgens Schuurisma wat zaken recht te zetten in de internationale politiek na de Eerste Wereldoorlog.⁶ Frankrijk en België waren zeer kritisch geweest over de rol van

² P. Schulten (ed.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum: Verloren, 2001) pp. 7- 8

³ Idem, p. 79

⁴ R. Schuurisma, *Vergeefs onzijdig: Nederlands Neutraliteit 1919-1940* (Utrecht: Stichting Matrijs, 2005) p. 10

⁵ Idem

⁶ Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, p. 25

Nederland tijdens de oorlog en eisten genoegdoening. Mede door de diplomatieke instelling van haar gezanten en door haar rol in de Volkenbond (opgericht in 1919, Nederland trad onmiddellijk toe) kwamen er geen maatregelen tegen Nederland van de grond. De neutraliteit die Nederland in de jaren na de Eerste Wereldoorlog voorstond was zeker geen houding van antimilitarisme of pacifisme, haar geloofwaardigheid bestond door de evenredige verdediging van alle landsgrenzen.

Naast de binnenlandse verantwoording van de neutraliteit was ook de houding naar het buitenland en met name Nederlands-Indië van groot belang. Uiteindelijk wist de Nederlandse minister van buitenlandse zaken Van Karnebeek de mogelijkheden in de Volkenbond zover te krijgen dat zij tekenden onder een verdrag dat stelde dat deze Nederlandse kolonie met rust zou worden gelaten. Zo kreeg 'zelfstandigheidspolitiek' een bredere invulling dan 'neutraliteitspolitiek'. Later in de jaren twintig werd het duidelijk dat het voor Nederland en Nederlands-Indië moeilijk zou worden om de 'zelfstandigheidspolitiek' vol te houden als er opnieuw oorlog zou uitbreken. Na de beurskrach in 1929 op Wallstreet werd ook Nederland meegetrokken in een financiële malaise. Zowel in Duitsland als Italië kwamen gevaarlijke dictatoriale bewinden op (Hitler, Mussolini) en in Azië toonde Japan een nietsontziende uitbreidingsdrang. De Volkenbond bood niet de gehoopte veiligheid, het had geen macht om de dictators tegen te gaan. Hitler vertrok in oktober 1933 reeds en vele mogelijkheden volgden zijn voorbeeld als het hun uitkwam. In 1936 nam Nederland afscheid van het zelfstandigheidsstandpunt en ging het terug naar de strikte neutraliteit zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, in feite werd de Volkenbond hiermee als mislukt beschouwd. De verdere ontwikkelingen die hebben geleid tot de tweede wereldoorlog zijn achtereenvolgens de annexaties van Tsjecho-Slowakije en Oostenrijk alvorens Polen werd binnengevallen in 1939. Parallel aan deze ontwikkelingen in de buitenlandse politiek waren er in het Nederlandse binnenland allerlei noemenswaardige ontwikkelingen in kerk en samenleving (C). Alvorens ik dat zal bespreken, moet eerst de situatie van pacificatie en verzuiling en de totstandkoming van volledige democratie worden besproken om een beeld te krijgen van de jonge Nederlandse democratische samenleving in het interbellum (B).

B. Pacificatie, verzuiling en democratie

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd er een groot compromis gesloten die een eind moest maken aan de "impasse [...] die door de verkiezingen van 1913 inzake de onderwijs- en kiesrecht kwestie was ontstaan."⁷ Een aantal zaken zouden hierdoor voortaan gelijkwaardig behandeld worden in zowel onderwijs als politiek.

Openbaar en bijzonder onderwijs werden gelijkgesteld. Deze onderwijspacificatie maakte een eind aan de reeds decennia durende 'schoolstrijd'. De nieuwe situatie werd vastgelegd in de Lager Onderwijswet van 1920 welke een explosie van oprichting van bijzondere scholen tot gevolg had. De onderwijspacificatie diende als een voorbeeld voor verdere gelijke behandeling van verzuilde maatschappelijke organisaties.

Niet alleen het onderwijs maar tevens het kiesrecht behoeftte verandering.

Gekoppeld aan de gelijkstelling in het onderwijs werden enkele grote veranderingen doorgevoerd in het kiesrecht:

⁷D. Th. Kuiper, *Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)* in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht: Aspecten van het protestants- christelijk leven in Nederland in de jaren 1880- 1940* (Amsterdam: HDC, 1987) p. 16

- Het districtenstelsel werd vervangen door het zetelsysteem waarbij de percentages stemmen op de nationale partijen bepaalde hoe groot het aantal zetels van de partij was
- Het algemeen mannenkiesrecht in 1917 en in 1919 het algemeen vrouwenkiesrecht werden ingevoerd

Voor diegenen die droomden van een uniforme samenleving, was deze droom met de bovenstaande veranderingen uiteengespat. Iedereen kon vanaf nu zonder enige hinder naar eigen ideologie of denominatie organiseren. Een grote golf van organisatie volgde op deze ontwikkelingen. Elk deel van de samenleving moest zich vergewissen van een eigen tijdschrift, omroep, partij en onderwijs. Hiermee kreeg de Nederlandse samenleving een pluriform karakter. Deze periode wordt doorgaans gekarakteriseerd als ‘de hoogtijdagen van de verzuiling’. Het standaardwerk van Arend Lijphart lijkt ook deze keuze van in positionering en typering van de ‘verzuiling’ te maken.

Het tijdperk van 1917 tot 1967 was het tijdperk van de verzuildheid en de pacificatie in Nederland. De jaartallen van het begin en het einde van deze periode zijn gekozen op grond van het feit dat 1917 het jaar was van *de* Pacificatie, toen de ingrijpende grondwetswijzigingen inzake het onderwijs en het kiesrecht werden aangenomen⁸

Ook Rovers (Rovers, 1990) meent dat de periode na de eerste wereldoorlog ondanks de crisis die in de jaren dertig plaatsvond in sterke mate werd bepaald door een verzuilde samenleving waarin de behoudende elementen voor de samenleving bepalend waren:

Hoewel de geschiedschrijving van de Nederlandse samenleving in het interbellum lang niet volledig is en er nog tal van hiaten bestaan op politiek en cultureel gebied, lijken de vaderlandse historici het er inmiddels wel over eens te zijn dat het karakter van die samenleving, ondanks de economische, de politieke en culturele crisis van de jaren dertig, gekenmerkt werd door een in alle opzichten behoudende gezindheid en een grote politieke en maatschappelijke stabiliteit.⁹

Vooraf in de jaren twintig en dertig waren er echter mensen die deze opdeling van de samenleving niet accepteerden. Vooral uit de Nederlands Hervormde Kerk stonden mensen op die een andere visie op de kerk in de samenleving hadden dan gedictieerd leek te worden door mensen als Kuyper en later Colijn. Hierover praten wij in de volgende paragraaf.

Concluderend kan men hier zeggen dat Nederland in een ingewikkeld democratiseringsproces was betrokken terwijl de ontwikkelingen in de Europese politiek elkaar tevens met rasse schreden opvolgden. Voor de jonge Nederlandse democratie was het dus spannend om te zien of democratie als staatsvorm zou overleven in een periode waarin totalitaire ideologieën als fascisme (Italië), nationaal-socialisme (Duitsland) en communisme (Rusland) hun intrede deden. In de geschiedschrijving is er vooral aandacht voor het behoudende karakter van de Nederlandse samenleving, in deze thesis is er ook aandacht voor de progressieve elementen in de samenleving.

⁸ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem: Becht, ⁸1990) p. 27

⁹ G.M.J. Rovers, Naar wijder horizon: De Nederlandsche beweging voor Eenheid door Democratie, de crisis van de Westerse cultuur en het verlangen naar een Nieuwe Gemeenschap, 1935- 1940, in: E. Jonker, M. van Rossem (eds.) *Geschiedenis en Cultuur: Achttien opstellen* (s Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990), p. 131

C. Kerk en samenleving

De Nederlands Hervormde kerk had na de Eerste Wereldoorlog te kampen met een drastische vermindering in ledenaantallen (7%).¹⁰ Vooral in dit kerkgenootschap was er 'na de catastrofe' een drang om antwoorden te formuleren op de vragen van de moderne samenleving. Dit ging met name om morele vragen die omhoog waren gekomen door de Eerste Wereldoorlog, oorlog of vrede? Velen voelden zich onbevredigd in de antwoorden van dit kerkgenootschap. Toch leek men zich het meest druk te maken om de jeugd. Werkte de modernisering van de samenleving niet desastreus op het moraliteitsbesef van de jeugd? Dat was een vraag waar menigeen zich voor voelde geplaatst.

Al in 1915 werd de Staatscommissie tot onderzoek naar de ontwikkeling der jeugdige personen van 13-18 jaar ingesteld, naar aanleiding van tal van klachten dat de jeugd zo baldadig was geworden. In het verslag dat de commissie vier jaar later uitbracht, werd somber geconstateerd dat industrialisatie en urbanisatie al een zekere demoralisering hadden voortgebracht, maar dat deze nog eens extra bevorderd was door de wereldoorlog.¹¹

Hervormden stemden in de jaren twintig van de vorige eeuw van de christelijke partijen met name op de Christelijk Historische Unie, een behoudende hervormde partij. De andere keuzemogelijkheden waren SGP (opgericht in 1918) en CDU (uit de ARP voortgekomen in 1926) en de niet-christelijke Vrijzinnig-Democratische Bond (in 1901 ontstaan uit een fusie tussen Liberale Unie en De Radicale Bond) en de Liberalen. Er waren tussen de christelijke partijen onderling nogal wat inhoudelijke verschillen. Zo profileerde met name de CDU zich als een progressieve partij met antimilitaristische overtuiging terwijl de SGP voornamelijk de bevindelijk-gereformeerde richting huisvestte. De leden van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde kerk koos grotendeels voor de ARP. De CHU had van beide richtingen invloeden en profileerde zich meer als een gematigde partij zonder sterke leiding, waarbinnen dus ruimte was voor meningsverschil. Eén van de belangrijkste politieke onderwerpen in die tijd was die van de sociale inrichting van de samenleving. Als minister van arbeid in het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck werd van J.R. Slotemaker de Bruïne veel verwacht aangezien hij als predikant de reputatie had veel waarde te hechten aan sociale rechtvaardigheid. Deze houding leek in de overwegend rechtse kabinetten echter grotendeels te zijn verdwenen. Wel werd onder hem in 1913 de ziektewet aangenomen. In het tweede kabinet Colijn was hij echter medeverantwoordelijk als minister van Sociale Zaken voor bezuinigingen op het terrein van steun aan de werklozen.¹² Dat laatste was een grote teleurstelling voor diegenen die hem als sociaal voelend voorbeeld zagen. Mensen als Buskes en Miskotte zagen Slotemaker als dominee een lichtend voorbeeld te hebben gevonden, zijn werk *Christelijk Sociale Studien* werd op de N.C.S.V. veel gelezen. Buskes benadrukt daarbij wel dat hij Slotemaker in zijn politieke carrière een teleurstelling vond.¹³

Een ander persoon die van grote invloed was op een aantal intellectuelen in de Nederlands Hervormde kerk was Karl Barth. Toen in Duitsland het nationaal-socialisme in 1933 de verkiezingen had gewonnen zonder absolute meerderheid maar toch door wetsveranderingen de macht kreeg, maakte de niet-adaptieve houding van deze belangrijke theoloog grote indruk op een groep Nederlandse theologen. Enerzijds theologisch-inhoudelijk; Noordmans

¹⁰ G. Harinck en Lodewijk Winkeler, Van de wieg tot het graf (1914-1941) in: H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok, 2006) p. 728

¹¹ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Mets en Schilt, 2005) p. 172

¹² C. Groenewold, *Christelijk en sociaal: Biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum: Verloren, 2007) p. 92

¹³ J.J. Buskes, *Hoera voor het leven* (Amsterdam: Ten Have, 1963) pp. 16-17

en Miskotte brachten de kritiek op het verband tussen christendom en cultuur zoals dat door Barth in Duitsland werd verwoord naar Nederland. Anderzijds vond ook de maatschappelijke houding van Barth in Duitsland veel weerklank in de Nederlands Hervormde Kerk. Vanaf de formulering van de Barmer Thesen in 1934 en het ontstaan van de Bekennende Kirche werd de situatie van dit kerkgenootschap in Duitsland op de voet gevolgd. Deze informatiewegen zouden later een belangrijke rol spelen bij het kerkelijke verzet in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Daarnaast werd de confessionele afzijdigheid van het socialisme op de proef gesteld doordat enkele dominees in de jaren twintig en met name de jaren dertig hun sympathie betuigden aan een socialistische organisatie of partij (bijvoorbeeld: Bart de Ligt, K.H. Miskotte en andere de groep dominees die door de socialistische groep rond *de blijde wereld* waren geïnspireerd). De sociaal- democratie zat in een hoek waar geen ideologie zich wenste te bevinden. In de landelijke politiek zaten zij in geen enkel kabinet. Pas in 1939 werden zij in de regeringscoalitie opgenomen, op 10 mei 1940 moest dat met de inval van de Duitsers onder bezetting voortgezet worden. De sociaal- democratie bevond zich in een isolement en kreeg niet genoeg stemmen voor een meerderheid in het parlement. Ze wilden niet met revolutionaire partijen in zee gaan, maar werden door de zittende partijen niet regeringswaardig geacht.¹⁴ Piet de Rooy (*Republiek van rivaliteiten*, 2005) verwoordt het gevoel over de situatie van de sociaal- democraten in die tijd treffend:

Veel van de frustratie van de sociaal-democraten na 1918 kan verklaard worden uit het feit dat het hun zowel grote moeite kostte om deze onveranderlijkheid te accepteren, als te berusten in het feit dat ze na Troelstra's revolutiepoging buiten de pacificatie werden gehouden. Groot was dan ook de voldoening toen ze, na een diepgaande aanpassing van hun ideologie (en de zoveel gematigder hantering daarvan als wapen in de politieke strijd), in 1939 alsnog in de pacificatie werden opgenomen en daarmee als het ware formeel werden toegelaten tot 'Nederland'¹⁵

Dat isolement werd nog eens verstevigd in 1918 toen Pieter Jelles Troelstra een revolutiepoging ondernam en Nederland zich juist stevig achter de koningin schaarde. Voortaan zat er aan socialisme altijd een revolutionair randje. Met het 'Plan van de Arbeid' wilde de SDAP in 1935 reageren op de verkiezingsnederlaag van dat jaar. Er werd hiermee afstand genomen van het socialisatierapport dat de Nederlandse samenleving klaar moest maken voor het socialisme. Uit het Plan van de Arbeid sprak veel stelselmatiger een democratisch socialisme.

Er moest in die tijd echter ook besloten worden of men in Nederland een antimilitaristische houding zou aannemen. Een partij als de CDU had dat standpunt al geruime tijd ingenomen, maar bij de SDAP was er twijfel. Uiteindelijk koos men een standpunt waarbij militarisme als defensief middel werd toegestaan. Binnen de CDU kwamen deze discussies pas op gang na de uitspraken van Karl Barth eind 1938. Hij schreef aan zijn collega Hromadka in Praag over de onrechtvaardigheid die Tsjechie werd aangedaan door het verdrag van Munchen waarin Hitler werd toegestaan dat hij Tsjechie mocht annexeren. De volgende woorden vielen de antimilitaristen van de CDU het meest in het oog:

Iedere Tsjechische soldaat, die dan strijdt en lijdt, zal het ook voor ons- en, ik zeg het heden zonder voorbehoud: hij zal het ook voor Jezus' kerk doen.¹⁶

¹⁴ J.S. Wijne, *Tussen dogma en werkelijkheid: De ideologische gijzeling van de sociaal- democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het Interbellum* Proefschrift Universiteit Leiden, 1992, p.

¹⁵ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 280

¹⁶ Brief van Barth aan Hromadka, opgenomen in *Woord en Geest* van 7 oktober 1938

In 1936 vond er een generale synode plaats die de verkiezingswinst van de NSB (en dus de NSB- stemmers onder de lidmaten van de kerk) en het lidmaatschap van Gereformeerden bij de in 1926 opgerichte antimilitaristische CDU moest plaatsen in de Gereformeerde regelingen voor de tucht:

Bovendien, er wachten u ook andere dan vanzelfsprekende dingen. Er komen zaken aan de orde, die wijzen op de reformatorische ontwikkeling van ons kerkelijk leven. Er moet worden weggeruimd wat den groei hindert en gedaan wat den groei bevordert.
Dit zijn bepaaldelijk de dingen, die betreffen
het werk der zending en der evangelisatie,
de behartiging van de belangen der Theologische School,
de verzorging der emeriti predikanten, predikantsweduwen en weezen,
de geestelijke bearbeiding van militairen en schippers,
de regeling van de tucht over doopleden en over wie zich aansluiten bij gevaarlijke bewegingen des tijds,
kwesties van diaconale verzorging,
en laatst niet het minst: het streven om te komen tot de eenheid van alle gereformeerde belijders.

Bron: Acta Synode der Gereformeerde Kerken Nederland, 1936

Zowel het lidmaatschap van NSB als CDU betekende voor lidmaten van de Gereformeerde Kerken Nederland een verbod op deelname aan het avondmaal. Het is dus niet verwonderlijk te noemen dat we de meeste leden van deze politieke partijen in andere kerkelijke genootschappen vinden, bijvoorbeeld de Nederlands Hervormde Kerk of de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband.¹⁷ Er waren in deze kerkgenootschappen vele verschillende richtingen samen, waardoor er geen Nederlands Hervormde zuil was, het ideaal van de volkskerk hield deze richtingen bij elkaar. Wel was er een waarschuwend orgaan in 1935 ontstaan; Eenheid door Democratie. Dit orgaan, waar Slotemaker de Bruïne onder anderen (samen met o.m. Geyl, Schermerhorn) toe behoorde had als credo ‘Mussert noch Moskou’ en was dus gekant tegen elke vorm van dictatuur, dit in tegenstelling tot het ‘Comité van waakzaamheid’ dat zich alleen tegen het nationaalsocialisme te weer stelde.

Binnen de Nederlands Hervormde Kerk waren er meerdere initiatieven tot kerkvernieuwing. In 1930 was in confessionele kring de vereniging voor Kerkherstel opgericht en parallel daaraan in 1931 de vereniging voor Kerkopbouw. Door middel van het overkomen van de verschillen zou de Nederlandse Hervormde Kerk in de toekomst meer te zeggen hebben voor cultuur en samenleving. Een gezamenlijke poging van de twee verenigingen werd “in 1939 door de synode niet aanvaard, zodat de kerk in de samenleving onmachtig bleef.”¹⁸

¹⁷ De Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband werden opgericht na ‘de kwestie- Geelkerken’ die het Gereformeerde kamp in tweeën deelde. Uiteindelijk gingen een kleine groep kerken en predikanten met Geelkerken mee in dit nieuwe kerkgenootschap, dat op zijn hoogtepunt zo’n 7000 leden telde. Het kerkgenootschap ging in 1946 op in de Nederlandse Hervormde Kerk.

¹⁸ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, p. 759

III Kerk en samenleving in de Tweede wereldoorlog

De kerken moesten zich heroriënteren op hun rol in de samenleving na de Duitse bezetting van Nederland op 10 mei 1940. Er moesten afwegingen gemaakt worden in hoeverre verzet of waarschuwing nodig was in de nieuwe situatie met de Duitsers als nieuwe overheid. Het duurde niet lang voordat het Convent van Kerken werd opgericht, 25 juni 1940. De kerkelijke leiders voelden de grote behoefte aan onderlinge overeenstemming in het reageren op de maatregelen van de Duitsers. Vrijwel alle protestantse kerken hadden zich bij het Convent aangesloten, behalve de Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeenten. In 1942 sloten ook de rooms-katholieken zich aan waardoor het Convent werd omgedoopt in het Interkerkelijk Overleg. Vanuit deze groep kerkelijke leiders klonken vooral protesten, geadresseerd aan de bezetter of geadresseerd aan het Nederlandse volk.

In juli 1940 werd de Nederlandsche Unie opgericht. Deze organisatie pleitte voor een andere maatschappelijke orde omdat de democratische volgens haar gefaald had. Het zogenaamde driemanschap (L. Einthoven, J. Linthorst Homan en J.E. de Quay) stond aan de kop van deze beweging die de solidariteit in de Nederlandse samenleving voorstond maar zich hierbij te veel liet leiden door de eisen van de Duitse bezetter. De beweging bestond op haar hoogtepunt uit ongeveer 800.000 leden. Er ontstond vanuit verschillende hoeken kritiek. In augustus 1940 werd zij afgewezen door de christelijk-historischen en de antirevolutionairen en bovendien miste zij de steun van de katholieke bisschoppen. Er verschenen ook artikelen en brochures die tegen de Nederlandsche Unie ageerden. De meest fameuze hiervan is *Wij bouwen verder* van Jo Eijkman, de AMVJ-directeur. Hierdoor was de Nederlandsche Unie in politiek en maatschappelijk opzicht machteloos.¹⁹

Bij de gelijkschakeling door de Duitsers, kregen vooral de organisaties op protestantse basis moeite om te blijven bestaan. De protestantse organisaties hadden geen centraal gezag waaraan zij dienden te gehoorzamen en ontbeerden dus de mogelijkheid om een krachtig geluid te laten horen. In 1941 werd de pers gelijkgeschakeld of verboden, hierdoor verdwenen vrijwel alle kerkelijke tijdschriften. Wel bleven protestantse maatschappelijke bewegingen die de diaconie of armenzorg moesten regelen buiten Duitse handen. Ook het jeugdwerk bleef buiten schot, het vond echter grotendeels op clandestiene basis plaats. Bij de katholieken was er meer overstijgend en centraal gezag, waardoor de organisaties op katholieke basis minder machteloos waren.

Er waren vanuit de kerk verschillende verzetsorganen actief vanaf het begin van de bezetting. Publieke vormen van verzet en protest werden de mond gesnoerd, daar kwam de gereformeerde theoloog K. Schilder in 1940 al achter. Hij werd gevangengezet en zijn blad *De Reformatie* werd verboden. Door het Convent van Kerken werd in oktober 1940 een rekest aan Seyss-Inquart ingediend om het ambtenarenverbod voor Joden in te trekken. Het Convent verwees hierbij naar de ‘zachte aanpak’ van Nederland en de beloftes die Seyss-Inquart bij zijn intrede als Rijkscommissaris had uitgesproken:

Zij doen daarbij een beroep op de belofte, door Uwe Excellentie in een plechtig uur geschonken, dat zij ons volkskarakter wil eerbiedigen en aan ons land geen ideologie wenst op te dringen, die ons vreemd is.

In 1942 werd een protesttelegram van het Interkerkelijk Overleg voorgelezen in alle kerken, met uitzondering van de Nederlandse Hervormde Kerk die onder druk was gezet door de

¹⁹ Selderhuis, *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, p. 781

Duitsers. Ook in 1943 werd in de kerken een protest voorgelezen in de kerken, een verbod op medewerking aan onrecht. Dit onrecht betrof dan grotendeels de Joodse medemens.

Naast de officiële kerkelijke protestorganen waren er illegale verzetsorganen waarbij veelal kerkelijke mensen waren betrokken. Die organen hebben zich met name gericht op informatievoorziening en bewustwording:

Ten eerste was daar de Zwitserse weg, opgezet door Willem Visser 't Hooft in opdracht van de regering te Londen, Gerard Slotemaker de Bruïne was één van de meest actieve leden van dit verzetsorgaan. De Zwitserse weg functioneerde als een informatiebron en smokkelorgaan dat haar effectiviteit grotendeels te danken had aan de contacten die reeds voor de oorlog binnen kerkelijke kring in het buitenland opgedaan waren (door oecumenische bijeenkomsten). Via Geneve en Lissabon werden berichten doorgestuurd naar de regering die in Londen zat. Vooral de verzetsgroepen van Vrij Nederland en de Ordedienst maakten daar gebruik van voor hun berichtgeving in Nederland.

Ten tweede de Lunterse kring, een kring die door het schrijven van illegale brochures (zoals *Wat wij wel en wat wij niet gelooven* en *Bijna te laat* het Nederlandse volk bewust wilde maken van de gevaren van het dictatoriale Duitse bewind. Initiatiefnemers waren Hebe Kohlbrugge, Jan Koopmans en Gerard Slotemaker de Bruïne.

Een andere mogelijkheid voor de kerken was om via de preekstoel een protest te laten horen. Men moest daarvoor echter wel sterk in de schoenen staan want de voorbeelden uit Duitsland waren bekend waarbij een predikant vanwege te opruiende teksten na de dienst werd opgepakt (vooral het voorbeeld van de Duitse predikant Niemöller stond helder voor de geest). De vraag was hierbij of deze zogenoemde 'politieke prediking' een onnodige provocatie was van de bezetter en juist meer mensen in gevaar bracht of niet. De kerk was weliswaar niet *van* de samenleving maar stond wel *in* de samenleving. Daarom moest de kerk de problemen van de samenleving wel adresseren, zonder dat de prediking daardoor al te veel 'vermaatschappelijkte'. Als de discussie niet over de 'politieke prediking' ging, dan wel over de voorbede voor de koningin. Het gebed kreeg een nieuwe betekenis in de veranderde (bezette) context, het klonk nu als een protest tegen de bezetter. Alleen de gereformeerde kerken kregen moeite met het gebed voor de overheid, zij baden alleen voor de rechtmatige overheid die in Londen zat.

De oorlog bracht ook politiek- theoretische discussies te weeg of verhevigde de discussies die in het interbellum gestart waren. Welke richting moest de Nederlandse samenleving kiezen? In 1920 werd met de afronding van de pacificatie eigenlijk de status quo in de maatschappij geaccepteerd, iedereen moest voor zijn eigen zaken zorgen. Al voor de oorlog hadden er geluiden geklonken om in de samenleving te zoeken naar een gemene deler. De noodsituatie van de Duitse bezetting bracht nu teweeg dat meer mensen van verschillende religieuze komaf met elkaar gingen samenwerken, bijvoorbeeld in het Convent en het IKO maar ook in verschillende verzetsorganen. Er waren daarom hoge verwachtingen voor de nieuwe Nederlandse samenleving van na de oorlog. Dat kwam onder andere tot uiting in het gijzelaarskamp in Sint- Michielsgestel waar een groep politieke gijzelaars vastzat. Door middel van een soort kampuniversiteit en correspondentie met de Nederlandse samenleving kwamen zij tot een idee voor het 'Nederland van na de Tweede Wereldoorlog'. Daar leek in eerste instantie veel draagvlak voor te zijn. Toen de oorlog eenmaal afgelopen was, keerde iedereen toch terug naar zijn of haar eigen verzuilde positie.

Het onderzoek naar Slotemaker richt zich op de periode tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. Immers, in zijn partijpolitieke functies en als voorzitter van de Wiardi Beckman- stichting zijn zowel het levensverhaal als de ideologische overwegingen van Slotemaker grotendeels duidelijk in kaart gebracht. Maar wat bracht Slotemaker onder de aandacht van mensen als Buskes, Miskotte, Visser` t Hooft, Kraemer en vele anderen, als we Denekamp mogen geloven is het niet zijn retorische vaardigheid. Uit zijn voornaamste publicaties en lezingen in de periode 1918-1945 probeer ik in de volgende hoofdstukken antwoord te geven op die vraag. Voorafgaand aan deze ideologische inkadering, plaats ik een biografisch hoofdstuk. Het zal wederom Slotemakers leven betreffen van vóór 1945.

IV G.H. Slotemaker de Bruïne van 1918 tot 1940

A. Biografische gegevens

Gerard Slotemaker de Bruïne werd geboren als zoon van Jan Rudolph Slotemaker de Bruïne en Cornelia de Jong.²⁰ Zijn vader was een bekend predikant. Later zou zijn vader nog meer bekendheid krijgen als hoogleraar en minister. Gerard groeide op in een groot gezin, hij was de derde geborene van zeven kinderen. Doordat vader Slotemaker als predikant op meerdere plekken in het land werd beroepen werden Beilen, Middelburg, Nijmegen en Utrecht achtereenvolgens de plaatsen waarin Gerard zijn jeugd doorbracht. In Utrecht bezocht hij tenslotte het stedelijk gymnasium, aan het eind van die periode mocht hij mee op NCSV-kamp, een plek waar hij veel contacten opdeed die later in zijn leven zeer bruikbaar bleken te zijn. Vervolgens vervulde hij zijn militaire dienst en ging studeren in 1919: een rechtenstudie aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Blijkens een interview in 1964 met *Het Vaderland* achtte hij zichzelf in zijn tijd als rechtenstudent in Utrecht al als een maatschappelijk bewust individu. Hij gebruikte zijn rechtenstudie om het vraagstuk van de sociale onrechtvaardigheden in de maatschappij te verklaren: “want reeds als student heb ik mij intens beziggehouden met het sociale vraagstuk. Dit niet te verwarren met sociologie, waarmee ik mij toch ook wel heb beziggehouden.”²¹ Uit alle artikelen die Slotemaker later schreef, valt dat maatschappelijke bewustzijn zeker op te maken, in zijn studententijd of als redacteur bij *Eltheto* is het echter niet duidelijk weer te geven. Dat hij een grote intellectuele behoefte had om te bevredigen, blijkt wel uit een aantal dingen die ik heb gevonden in het familiearchief Slotemaker. Bijvoorbeeld vond ik een interessant referaat van Slotemaker in zijn studietijd. Het referaat betrof het bevolkingsvraagstuk en de opvattingen van de bekende Duitse econoom en statisticus Julius Wolf. Wolf speculeerde over een mogelijke toekomstige overheersing van bepaalde bevolkingsgroepen door hun hoge geboortetal, hij spitste dit toe op de mogelijke katholieke overheersing van Nederland en Zwitserland. Slotemaker zag in de opvattingen van Wolf aanleiding om het bevolkingsvraagstuk te verbinden met de maatschappelijke problematiek van zijn tijd.

Het bevolkingsvraagstuk dunkt mij het fundamentele vraagstuk te zijn der economie in onze dagen. Diepere studie op aller belangrijkste punten brengt ons er mee in aanraking; dwingt ons het vraagstuk onder de oogen te zien. Werkloosheid, sociale actie, maatschappelijke organisatie, oorlogsoorzaken en –gevolgen, nationalisme, rassenprobleem, overal dringt het zich aan ons op; overal waar ingrijpende maatregelen genomen moeten worden verschijnt het bevolkingsvraagstuk op den achtergrond, als dreigend (onleesbaar), als waarschuwend hand, of als onmisbare wegwijzer.²²

Gerard koos voor een lidmaatschap van het studentencorps en de NCSV (de Nederlandse Christen Studenten Vereniging), vooral op deze laatste plek kon hij zijn behoefte aan bezinning grotendeels bevredigen. Hij had reeds op 17-jarige leeftijd als gymnasiast deelgenomen aan een jeugdkamp van de NCSV en daar zijn eerste contacten gelegd met Jo Eijkman, de latere voorzitter van de AMVJ. In het *Kampnieuws* van de NCSV deed Slotemaker op speelse wijze zijn beklag over de absentie van Eijkman bij veel bijeenkomsten:

²⁰ Biografische gegevens grotendeels ontleend aan P. Denekamp, *Gerard Slotemaker de Bruïne. De eerste WBS-directeur* in; *Socialisme en Democratie* 1996, nummer 3

²¹ Overdruk van interview van G. Slotemaker met *Het Vaderland* in 1964, Familiearchief Slotemaker

²² *Het bevolkingsvraagstuk aan de hand van Nahrungspielraum und Menschenzahl* Aantekeningen referaat Slotemaker voor het privatissimum economie, gehouden 27 maart 1923

Medekampers, vooral die van kamp I en II,

Jullie allen kennen Jopie!

Allemaal weten jullie, wat voor iemand dat is: Jopie, met dat korte gedrongen lichaam, dat erg nationale gezicht, met die donkere haardos en die rollende oogen, staande op een stoel achter de piano in de eettent, 't strijkje dirigerend, of 's avonds in de tent met ons sprekende, of rennende, met zijn fraai gevormd onderstel over 't hockeyveld, zóó zien we hem dikwijls in onze herinnering. In het Kamp voortreffelijk.

En nu, na het kamp? Diep, diep zijn we in hem teleurgesteld!

In Utrecht wordt geregeld Woensdagavond om de twee weken een kampkring gehouden. In Zeist, een (groot) halfuur fietsen of trammen van Utrecht, is Jopie in de kost. Dacht je, dat hij ooit een Woensdagavond overkwam?²³

Het was een periode binnen de NCSV waarin H.C. Rutgers samen met M. van Rhijn de NCSV tot een organisatie maakten waarin "studenten van verschillende politieke en religieuze opvattingen zich thuis voelden en elkaar respecteerden."²⁴ Bijbelstudie was van oudsher belangrijk en nog steeds een belangrijk onderdeel van de activiteiten van de NCSV maar was niet het enige waar men voor bij elkaar kwam. Voor de sociale studie bijvoorbeeld werd in 1920 Nico Stufkens toegevoegd, iemand die voor mensen als Slotemaker, Buskes en Visser 't Hooft een groot voorbeeld was.

Voor hem was de wereld veel te fascinerend om zich ernstig met de formele academische studie in te laten. Hij had een ruime kennis van de moderne literatuur en de theologie, terwijl hij met zijn kritische geest veel leden dwong hun vooronderstellingen opnieuw te bekijken. Op de zomerconferenties had hij dikwijls de nieuwste boeken, waarvan niemand gehoord had, bij zich. Bij de boekentafel, die daar uitgesteld was, hield hij langs zijn neus weg causerieën over de inhoud ervan. Daarnaast viel hij op door zijn grote aandacht voor de enkeling in diens zoeken en twifelen. Hij trachtte de geestelijke vragen van de generatie na de Eerste Wereldoorlog te verstaan. Op de zomerconferenties sprak en discussieerde hij dikwijls met enkelingen of groepjes tot diep in de nacht, geduldig luisterend, de ene sigaret na de andere rokend. Op talloze leden heeft hij een enorme indruk gemaakt.

Stufkens deed zijn pupillen eveneens kennismaken met Karl Barth (bijvoorbeeld de *Römerbrief*) waardoor de dialectische theologie voor een nieuwe generatie jonge intellectuelen gemeengoed werd. Barth's bekendheid in Nederland kende een eerste grote opleving in de jaren dertig.

Slotemaker studeerde in 1924 af in de rechten, maar kon niet direct een baan vinden ondanks de contacten die hij aan de NCSV en zijn vaders bekendheid had overgehouden. Om de tijd naar een eerste baan te overbruggen besloot hij aan een privéstudie sociale economie te beginnen bij prof. C.A. Verrijn Stuart. In deze periode begon hij ook te schrijven aan een proefschrift, deze is nooit afgekomen.²⁵ Daarnaast nam hij in 1924 zitting in de redactie van *Eltheto*, het maandschrift van de NCSV. Een jaar later werd hij hoofdredacteur van dat blad. Hij schreef in deze periode één boekbespreking over een economisch onderwerp betreffende de autarkie en de vrijhandel en slechts één eigen artikel, over de student in militaire dienst. Het laatste artikel laat duidelijk zien dat Slotemaker in deze periode nog geen duidelijk antwoord had of wilde geven op de vraag of oorlogvoeren een noodzakelijk kwaad was.²⁶ Al met al heeft zijn redacteurschap bij *Eltheto* een uiterst magere publicitaire opbrengt opgeleverd.

²³ G.H. Slotemaker de Bruïne, Meneer de redacteur! in: *Kampnieuws*, december 1916, p.53

²⁴ A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen- Studenten Vereniging: 1896-1985* ('s Gravenhage: Boekencentrum B.V., 1991) p.62

²⁵ P. Denekamp, *Gerard Slotemaker de Bruïne. De eerste WBS-directeur* in; *Socialisme en Democratie* 1996, nummer 3, p. 176

²⁶ G.H. Slotemaker de Bruïne, *De student in dienst* in; *Uit de Maatschappij*, Eltheto februari 1927

In 1926 trad Slotemaker in het huwelijk met Annie Amalia Bosman, ze kregen samen twee zoons en dochters. Samen betrokken zij een huis in Maarssen. Het zou door intellectuele verschillen nooit een gelukkig huwelijk worden en in 1957 zou het huwelijk dan ook gebroken worden door een echtscheiding. Nadien trouwde Slotemaker nog met Guurtje Roosdorp die hij in het verzet had leren kennen.

Toen hij in 1926 trouwde moest Slotemaker nog een jaar solliciteren voordat hij bij Philips aan de slag kon. Ondertussen nam hij deel aan een leidersconferentie van de NCSV in 1926 waarin hij de volgende beschouwing gaf over de verbinding van de twee woorden ‘NCSV’ en ‘Politiek’²⁷.

Het christelijke moet altijd het leidinggevende beginsel zijn voor een jongerenbeweging als de NCSV. Dat betekent niet dat er voorbij moet worden gegaan aan maatschappelijke kwesties en dus is de verbinding tussen NCSV en Politiek waar deze vroeger taboe was (en misschien nog wel) een legitieme. Als de christelijke (missiologische) boodschap iets wil vertellen, doet zij dat aan de niet per definitie christelijke samenleving. De boodschap moet dus concrete betekenis krijgen, zonder daarbij afbreuk te doen aan de tijdsloze inhoud die het christendom heeft.

In 1927 kwam zowel aan zijn economische studie als aan het redacteurschap bij *Eltheto* een einde doordat hij zijn eerste baan kreeg aangeboden, hij mocht gaan werken op de sociaal-economische afdeling van Philips in Eindhoven. Wel gaf hij eind 1927 nog een lezing voor de NCSV over het onderwerp ‘Theorie en Praktijk van sociaal werk’. Het echtpaar Slotemaker verhuisde naar Eindhoven. Tijdens zijn werk bij Philips werd hij volgens Paul Denekamp (*S&D3*, 1996) pas echt geconfronteerd met sociale onrechtvaardigheden en maatschappelijke tegenstellingen. De grote multinational Philips was in een grote concurrentiestrijd verwickeld met Japan om het grootste marktaandeel in de gloeilampenindustrie te houden maar tegelijkertijd moesten er met de economische crisis maatregelen genomen worden om de personeelskosten terug te dringen; met andere woorden, er moesten mensen ontslagen worden. Op 2 maart 1931 had Philips in Eindhoven nog 16000 werknemers, op het dieptepunt in 1932 waren dat er nog maar 9534.²⁸ Een afscheidskaartje van het bedrijf met alle handtekeningen van collega’s getuigt er van dat Gerard Slotemaker reeds in 1932 vertrokken was. De reden was volgens Denekamp dat Slotemaker “...niet langer bij een groot kapitalistisch bedrijf als Philips wilde werken”.²⁹

Via het eerder opgedane contact met Eijkman werd Slotemaker in 1932 gevraagd om leiding te geven aan het eerste werklozenkamp van de AMVJ. Dit is één van de belangrijkste plekken waar Slotemaker geconfronteerd werd met de verslechterde arbeidsmogelijkheden in de Nederlandse samenleving

In juli 1932 organiseerde de AMVJ haar eerste zomerwerkkamp voor werkloze jongeren. Onder leiding van Sam Rozemond, Gerard Slotemaker de Bruïne en Henk Rooswinkel werkten tachtig Amsterdamse jongeren zich op De Paalberg in Ermelo een week lang elke ochtend driemaal in de rondte. [...] Het eerste kamp was een groot succes en werd in augustus vervolgt...

Hij vertrok in 1932 naar Centraal Beheer om daar op de afdeling ziekteverzekeringen te werken. Hij verhuisde hierdoor van Eindhoven naar Heemstede, waar hij een zeer actief

²⁷ Lezing G.H. Slotemaker de Bruïne, *De NCSV en de politiek*, 1926 in; familiearchief Slotemaker

²⁸ I.J.M.N. Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.: De ontwikkeling van de N.V. Philips` Gloeilampenfabrieken tot elektrotechnisch concern* (Leiden: Martinus Nijhoff, 1992) deel III p. 423

²⁹ P.Denekamp, *S&D3*, p. 176

kerklid werd. Centraal Beheer werd in 1909 opgericht in Amsterdam als coöperatieve vereniging, de participerende bedrijven wilden met Centraal Beheer de bedrijfsongevallen gezamenlijk regelen. Vanaf 1930 werd dit bedrijf tevens de belangrijkste uitvoerder van de ziekwet, die van overheidswege in 1913 was ingesteld om mensen die niet konden werken maar buiten de doorbetalingsregeling van hun werkgever vielen, in de uitkering te doen belanden. Het bedrijf stond dus in dienst van de overheid. Slotemaker kreeg na verloop van tijd promotie en werd hoofd van de administratieve dienst. In zijn periode bij Centraal Beheer kwam het idee op om een studiekring voor arbeidsrecht op te richten. Dit leidde tot de oprichting van de Vereniging voor Arbeidsrecht in 1932. Wat deze vereniging inhield zal ik hieronder aan de hand van een voorbeeld illustreren:

Het contract tussen werknemer en werkgever en de sociale relatie die daarmee gepaard gaat, waren onderwerpen die Slotemaker het initiatief deden nemen om een studiekring op te richten. Als rechtsgeleerde was hij gefascineerd door de inhoud van het arbeidsrecht, niet slechts wanneer men daarbij belang had maar ook als puur wetenschappelijk te benaderen fenomeen. Vooral de nieuwe situatie die door de economische crisis was ontstaan, verdiende de aandacht. Steeds meer mensen raakten immers hun baan kwijt om uiteenlopende redenen. Zo hield Slotemaker in 1935 een radiocauserie voor de Philips Omroep Holland Indië, de PHOHI (18 juni 1927 opgericht, de omroep werd opgezet toen Slotemaker nog bij Philips werkte). Deze omroep zond sinds 1928 programma's vanuit het Gooi in Nederland naar Nederlands- Indië uit.

Het onderwerp dat bij Slotemakers causerie centraal stond was het arbeidsrecht. Slotemaker plaatste de aandacht voor het arbeidsrecht in een brede historische ontwikkeling van 'aandacht voor de werkende massa'. In 1927 werd de wet op een collectieve arbeidsovereenkomst aangenomen, dit hield in dat vanaf dat moment de werkgever en werknemer volgens duidelijkere afspraken samenwerkten. Daarnaast had ook de werklozenzorg in crisistijd een uitgebreide regeling gekregen. Kortom, de arbeider was door allerlei regelingen niet meer aan zijn eigen lot of particuliere initiatieven overgeleverd. Daarnaast is volgens Slotemaker met de industrialisatie van Nederland een bewustwordingsproces nodig dat de "mens er niet is voor de productie, maar de productie voor den mens. Waar dus door het harde, voortjagende leven de menselijkheid in de bedrijfsverhoudingen gevaar ging lopen, moest de wetgeving ingrijpen en beschermend optreden."³⁰

Bedrijfsleiders zullen volgens Slotemaker regelmatig het gevoel hebben gehad dat bovenstaande regelgeving een inbreuk was op hun mogelijkheden met de bedrijfsvoering. Volgens hem moeten we echter blijven bezinnen op arbeidsregelingen en niet te veel treuren over vroegere verhoudingen binnen het bedrijf, wat is de taak van iedereen in de regelgeving omtrent het arbeidsproces? Hij wil dus expliciet kijken naar zowel de kant van de werknemer als de werkgever, een goed verlopend arbeidsproces staat daarbij centraal.

Ook de regelgeving onder de boerenbevolking heeft in die periode een grote ontwikkeling doorgemaakt waardoor het isolement van deze bevolkingsgroep grotendeels wordt weggenomen. Ondanks alle verschillen met de stadsarbeiders staat de landbouwbevolking niet meer zoals vroeger afgezonderd van de buitenwereld. Er is een band "tussen de werkers van het land en die van de stad." Beiden hebben namelijk na de Eerste Wereldoorlog een

³⁰ Familiearchief Slotemaker: Afdruk Radiocauserie te houden door Mr. G.H. Slotemaker de Bruïne op Vrijdag, 20 september 1935 te 14.05, PHOHI., p. 2

ongevallenverzekering. Daarnaast gelden de collectieve regelingen voor zowel boerenarbeiders als fabrieksarbeiders.

Slotemaker vervolgt zijn betoog met het uitlichten van de ziektewet. Niet geheel toevallig (hij werkt bij de belangrijkste uitvoerder van de ziektewet) noemt hij dat als bekroning van alle sociale regelgeving. Zo wordt "...aldus geleidelijk de geheele arbeidende bevolking onder de werking van de diverse sociale wetten [...] gebracht."³¹ Het arbeidsrecht verdringt de andere regelgeving niet, Slotemaker wilt slechts aandacht voor de groeiende overtuiging "dat in ons productieproces de aandacht voor de menselijke factor – die dreigde in het gedrang te komen – niet mag verslappen en integendeel zorgen moet, dat de onheilen die een ongeregelde sociale toestand met zich mee zou brengen, afgewend worden en blijven."³² Slotemaker besluit zijn verhaal dat voor het grote deel werklozen van Nederland het arbeidsrecht natuurlijk geringe betekenis heeft. Er is namelijk zonder arbeid geen arbeidsregeling mogelijk. Arbeidsverschaffing is dan ook altijd een "groter goed dan een uitstekende arbeidsregeling." De eerste taak is dus om werkplekken te creëren.

Over de vereniging of over Slotemakers uitlatingen in zake het arbeidsrecht is verder weinig bekend. Bovenstaande laat wel zien dat hij een zeer brede opvatting van 'arbeidsrecht' koesterde en bovendien dat hij die verbond met de werkloosheid die de maatschappij van die tijd beheerste. Werkloosheidsbestrijding kwam op het eerste plan, arbeidsregeling- en rechten op het tweede.

B. Publieke rol, de voorbereiding van Nederland

1 Lezingen en artikelen (1935-1937)

Eenheid door Democratie

In de meeste lezingen of artikelen van Slotemakers hand na 1935 treffen wij het thema van de Duitse kerkstrijd aan. Het ontstaan van de Nederlandse beweging voor Eenheid door Democratie (EDD) in 1935 zal daar een grote rol in hebben gespeeld. Deze beweging wilde een tegenbeweging zijn tegen de NSB. Ze wilde het Nederlandse volk bewust maken van de gevaren van de dictatuur en de risico's die Nederland liep als een dictatoriale beweging de macht zou pakken. Er waren volgens hen aanwijsbare redenen om de nationaalsocialisten in Nederland het wind uit de zeilen te nemen; de Provinciale Statenverkiezingen van april 1935 waren voor de NSB namelijk goed verlopen (bijna 8 % van de stemmen).

Eenheid door Democratie was tegelijkertijd een zelfde soort "burgerlijke beweging [...] een uiting van hetzelfde anti- modernistische onbehagen dat ten grondslag lag aan het aanvankelijke succes van haar fascistische tegenvoeter."³³ Ze grepen terug naar een nostalgische volkseenheid op eenzelfde manier als de nationaalsocialisten. "In tegenstelling tot wat men misschien verwachten zou, ontleende de beweging er echter een vitaal optimisme aan omdat zij ervan overtuigd was dat de democratie met succes een beroep zou kunnen doen op het altruïsme van de gemeenschap, dat onder de oppervlakte stellig nog altijd aanwezig was en in staat moest worden geacht het egoïstische individualisme van de enkeling effectief te kunnen bestrijden."³⁴

³¹ *Radiocauserie*, p. 3

³² *Radiocauserie*, p. 4

³³ G.M.J. Rovers, *De Nederlandse beweging voor Eenheid door Democratie*, p. 133

³⁴ G.M.J. Rovers, *De Nederlandse beweging voor Eenheid door Democratie*, p. 135

Om er voor te zorgen dat de NSB bij de landelijke verkiezingen in 1937 geen verkiezingswinst zou boeken, werd een uitgebreide propaganda gevoerd door EDD, onder meer door uitgave van haar eigen gelijknamige blad. EDD was gekant tegen elke vorm van dictatuur, dus zowel tegen communisme als tegen het nationaal- socialisme. Dit in tegenstelling tot het Comité van Waakzaamheid, dat slechts ageerde tegen het nationaal- socialisme. Tussen de beide organen was het contact dan ook moeizaam.

Slotemakers moment van toetreding tot deze beweging is onbekend, wel zijn de overgeleverde lezingen die hij voor EDD gaf uitsluitend uit 1937. Zowel voor zijn kerkgenoten als in kranten en in velerlei lezingen zette Slotemaker zijn standpunten in de jaren 1935-1937 helder uiteen; Niemand kan afzijdig blijven van de strijd die de Bekennende Kirche in Duitsland te voeren heeft, zeker niet binnen de kerk. Daarnaast moet er aan de hand van de ‘casus Duitsland’ gewaarschuwd worden voor de kwalijke ideologieën van de nationaalsocialistische beweging. Er komt vanuit allerlei hoek reactie op de standpunten van Slotemaker. Aan de hand van enkele voorbeelden zal ik de inhoud van Slotemakers standpunten en de reactie daarop uiteenzetten. Al met al wordt de naam G.H. Slotemaker de Bruïne voor protestants Nederland steeds bekender in 1937, en niet slechts als ‘zoon van...’.

Op 19 mei 1937 geeft Slotemaker een lezing voor EDD waarin hij de democratie in Nederland onder de loop neemt. Wat betekent het om een democratie te hebben en wat betekent de verkiezingsleus: “Stemt Democraten!”.

Nederlanders waakt
 NEDERLANDSCHE BEWEGING VOOR
EENHEID DOOR DEMOCRATIE
 Afdeling Zandvoort
PROPAGANDA VERGADERING
 in gebouw „MONOPOLE“, Stationsplein te Zandvoort op
WOENSDAG 19 MEI 1937 - 8.15 uur
Sprekers: Dr. J. W. BERKELBACH v.d. SPENKEL
Mr. G. H. SLOTEMAKER DE BRUÏNE
Dr. J. KALMA

WAAROM DEMOCRATIE
 PAUZE
Dr. A. J. VAN LEUSEN - Onderwerp: „ROES OF BEZIELING“
 Toespraakprijzen 10 ct - Werklozen 2 ct Kaarten verkrijgbaar Kon.weg 35 en 42, Kostrerstr. 11 en 58 Secr. Koninginneweg 36
 E. d. D'ers denk om de Ledenvergadering op a.s. Maandag 10 Mei in „Ons Huis“

Op voor de Democratie

Bron: Zandvoortsche Courant, 8 mei 1937

Hij roept op tot een actieve politieke interesse en het volledig benutten van het stemrecht, iets dat hij omschrijft als ‘stemplicht’. Slotemaker benadrukt dat het politieke bewustzijn van iedereen groot moet zijn, ook al zijn er zoveel partijen met verschillende standpunten.

Ook wij moeten weten: waarom wij op deze of gene partij stemmen. En als eerste reden moet dan voorop staan: omdat onze partij of onze Unie of onze Bond in het Nederlandse democratische staatsbestel past, omdat die daarin zijn rol wil spelen volgens de regels, die ons staatsbestel daarvoor aangeeft. Er is vaak afgegeven op de partijen en de partijzucht, de partij- splitsing, enz.; er is ook wel gezegd, dat de democratie zichzelf alleen kan redden, door zich in dit opzicht te beperken; dus: niet te veel partijen en partijtjes. Dat mag wel waar zijn. Maar

wanneer een levend volk voor vragen staat van samenleving, van organisatie der maatschappij, dan is het geen wonder, dat daarover verschillend gedacht wordt. Wij zijn niet eender en denken niet allemaal eender.³⁵

Na deze passage schakelt Slotemaker over naar een frontale aanval op de NSB. Hoewel een partij als de NSB volgens bovenstaand schema bestaansrecht heeft, vindt Slotemaker het onfatsoenlijk om zich daarop te beroepen. “Iedereen, die op een dictatuur partij stemt, heeft dit te bedenken, dat hij zich beroept op een recht en gebruik maakt van een recht, dat hij zijn medeburgers niet gunt: het recht n.l. om in vrijheid een volksvertegenwoordiging te kiezen.” Daarom de verkiezingsleus: “Stemt Democraten!” Maar de kiezer moet daarbij wel opletten dat hij zich niet vergist in wie dergelijke leuzen roept. De dictatuur wordt vaak gehuld “...in een democratisch velletje.”³⁶ Maar dat doet niet vergeten volgens Slotemaker dat wij verantwoordelijk zijn voor iedere medeburger, ook als deze voor de NSB kiest. Hij vertelt daarbij dat hij met opzet een half jaar abonnee op VoVa (Volk en Vaderland, nationaalsocialistische krant) is geweest om er achter te komen wat zijn nationaalsocialistische medemens drijft. “Verantwoordelijkheid voor het hele volk en van het hele volk, dat geeft alleen de eenheid. Waarom democratie? Dáárom! Om de eenheid van ons volk: eenheid door democratie!”³⁷ Een week later zouden de verkiezingen plaatsvinden, slechts 4,22% van de stemmen waren voor de NSB. De anti- NSB propaganda leek te hebben gewerkt.

Varia

Reeds op 15 maart 1936 laat Slotemaker in een discussie met zijn Heemstedse mede-kerkleden zien hoe hij over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de kerk denkt. Hij roept op tot een groter bewustzijn van de christelijke boodschap die zich niet te veel moet laten beïnvloeden van buitenaf. De boodschap van het evangelie blijft onveranderd, ook in een aan verandering onderhevige maatschappij. Ook roept hij op om zich meer bezig te houden met de vraagstukken omtrent “kerk, volk en staat”.³⁸ De kerk moet zich aan de hand van de voorbeelden van Rusland en Duitsland voorbereiden op de strijd die komen gaat.

In september 1937 wordt Slotemaker gevraagd om een lezing te verzorgen voor de NCSV op zaterdag 27 november te Woudschoten. Het onderwerp wordt gegeven: *Individualisme en collectivisme beiden als breuk met God*. Er valt volgens Slotemaker wel het één en ander te melden over de titel:

- Is een breuk met God zo maar aan te wijzen
- Is een breuk met God een kwaliteit
- Het is gevaarlijk deze termen (individualisme en collectivisme) tot zondebok te maken.

De bijbel is geen “boek van goede gedragsuitingen”³⁹ volgens Slotemaker. Leven met God betekent dat men een gematigd leven moet leiden. In Nederland kent men volgens Slotemaker

³⁵ Familie- archief Slotemaker: G.H. Slotemaker de Bruïne, *Waarom Democratie?* Afdruk van een lezing voor E.d.D. 19 mei 1937, p. 2

³⁶ *Waarom Democratie*, p. 3

³⁷ *Waarom Democratie*, p. 5

³⁸ Familie- archief Slotemaker: Stellingen die Slotemaker voorlegde aan de gemeente, hij vindt dat in de kerk de vragen met betrekking tot volk en staat en de houding van de kerk tot deze grootheden besproken dienen te worden. Hij gebruikt de termen kerk, volk en staat met verwijzing naar de Oxford- conferentie in 1937, de tweede bijeenkomst van de oecumenische ‘Life and Work’- beweging.

³⁹ Archief Familie Slotemaker, Aantekeningen lezing voor NCSV over *Individualisme en collectivisme beiden als breuk met God*, p.2

een middenvorm tussen individualisme en collectivisme, het solidarisme. Het solidarisme is een middenvorm tussen marxisme en kapitalisme en wijst beiden af. Dit zou echter evenzeer als breuk met God kunnen worden getypeerd. God is namelijk niet de maat van levenszaken, waaraan wij ons moeten aanpassen. Het christelijke principe van “Heb uw naaste lief als uzelf” moet worden toegepast op deze theoretische discussie. Het gaat om het gebod, zoals God je vraagt te geloven en jij antwoordt, zo moet de gelovige opnieuw zoeken of individualisme/ collectivisme overeenstemmen met Gods gebod om de naaste lief te hebben. Alle tendensen en politieke stromingen moeten getoetst worden aan de christelijke levenshouding.

Vanaf 1937 spendeert Slotemaker zichtbaar veel tijd aan het voorbereiden van Nederland op een kerkstrijd zoals die in Duitsland plaatsvond. Door middel van allerlei lezingen en artikelen betoogt Slotemaker dat de manier waarop de overheid in Duitsland met de kritiek vanuit de *Bekennende Kirche* is omgegaan een waarschuwing is aan het adres van de Nederlandse kerk. Uit een correspondentie van mei 1937 met een onbekende auteur blijkt dat hij andere publicisten adviseert over de toon en inhoud van hun schrijven over Hitler-Duitsland. De briefschrijver denkt dat als Nederland onder nationaalsocialistisch bewind zou vallen, de gelegenheid een briefwisseling en een gesprek als deze te voeren misschien wel onmogelijk zou worden.⁴⁰

2. *Woord en Geest* (1938-1940) en *Woord en Wereld* (1939-1941)

De interesse voor Karl Barth en zijn dialectische theologie, zijn lezingen en publicaties over de *Bekennende Kirche*, de Duitse Kerkstrijd en christelijke politiek in Nederland brachten Gerard Slotemaker onder de aandacht van het dagelijks bestuur van het Gereformeerde Weekblad *Woord en Geest* (1925-1940). Dat weekblad stond onder redactie van J.G. Geelkerken en in de redactielijst stonden bekende namen als Buskes, Miskotte en Koopmans...allen Barthianen. Een belangrijke bijkomstige reden om Slotemaker te vragen voor de redactie was dat een te groot aandeel van de kopij werd aangeleverd door predikanten uit de Nederlandse Hervormde Kerk of Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband, Slotemaker kon als rechtsgeleerde een verfrissend geluid inbrengen. Dat was nodig ook! Het abonentenaantal was na de jaargang 1937-1938 geslonken naar 714 en financieel werd het erg moeilijk om de medewerkers te vergoeden voor hun diensten⁴¹.

Anders dan bij *Eltheto* schrijft Slotemaker na toetreding bij *Woord en Geest* direct een groot aantal belangrijke artikelen, toegespitst op de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen van die tijd. Ook kerkelijk was Slotemaker betrokken binnen bestuurlijke organen in die periode, hij werd bijvoorbeeld benoemd tot secretaris van de Nederlandse Raad van Kerken voor Praktisch Christendom in 1938. Naast zijn werk voor *Woord en Geest* behoort Slotemaker in 1939 tot de initiatiefnemers van het oprichten van het blad *Woord en Wereld*. Voor het merendeel waren deze initiatiefnemers oud- leden van de NCSV. Hoewel er veel Barthianen in de redactie zaten, was er wel duidelijk verschil in welke mate zij de dialectische theologie van Barth waardeerden:

Door de initiatiefnemers was een redactie samengesteld, waarin naast henzelf zitting hadden: O. Noordmans, G.H. Slotemaker de Bruïne, Koopmans en C.L. Patijn als secretaris. Op Noordmans na werd de redactie gevormd door oud- leden van de NCSV [...] Het blad, dat niet gebonden wilde zijn aan een bepaalde politieke richting of een bepaalde kerk, beoogde een getuigenis te geven van het woord van God voor de wereld.[...] Het tijdschrift zou staan in de barthiaanse beweging, waartoe de leden van de redactie en de groep

⁴⁰ Familie- archief Slotemaker, brief van onbekende auteur aan Slotemaker, 25 mei 1937

⁴¹ Notulen vergaderingen bestuursraad ‘stichting *Woord en Geest*’ 1932- 1939 in Geelkerken- archief, HDC

'medeverantwoordelijken' zich rekenden. Er bestond echter wel verschil in de mate waarin zij zich met de dialectische theologie verbonden voelden.⁴²

Het tijdschrift had als doel om het christendom in gesprek te laten treden met de maatschappij en, waar dat vaak juist vermeden werd, een christelijke kijk op de samenleving te ontwikkelen. Het tijdschrift werd in 1941 door de Duitsers verboden, Slotemaker schreef er mede daardoor slechts één artikel in. Het was wel een artikel dat impact had, zijn visie op de Duitse kerkstrijd werd bijvoorbeeld positief beoordeeld door het Nederlands Christelijk Persbureau, dat later onder leiding van Van der Vaart- Smit een sterk Duitsgezinde koers voer. Het persbureau meldt het volgende over Slotemakers artikel: In het vierde nummer van de eerste jaargang schrijft Slotemaker een "gewichtige beschouwing [...] over den Duitschen kerkstrijd..."⁴³ Een opmerkelijke beoordeling uit een opmerkelijke hoek!

In de periode van 1938- 1941 komt er veel reactie op de standpunten van Slotemaker. Uit veel reacties klinkt de angst dat Nederland zijn neutraliteit niet kan behouden onder oorlogsdreiging wanneer er mensen als Slotemaker zijn, die de Nederlandse afzijdigheid van ontwikkelingen in het buitenland bekritisieren. De algemene opvatting bij zowel 'rechts' als 'links' was dat de neutraliteit zo lang mogelijk gekoesterd moest blijven. Slotemaker zou zich daar nooit aan conformeren.

Het redactiewerk bij *Woord en Geest* vormt niet de aanvang van de propagandatocht van Slotemaker, zoals we bij de vorige paragraaf ook al constateerden. Vooral door middel van lezingen aan kerkelijke organen (NCSV, gemeentes en vereniging van Kerkvoogdijen⁴⁴) blijft hij vanaf 1937 de kerkelijke bevolking alert maken voor de gevaren van staatsbemoeyenis in kerkelijke aangelegenheden. Slotemakers voorspellingen kwamen tijdens de Tweede Wereldoorlog uit, de Duitse overheid probeerde Nederland gelijk te schakelen en voor de nationaalsocialistische ideologie te winnen.

3 Slotemakers publieke rol in thema's (1938- 1940)

De publieke rol van Slotemaker beperkte zich niet slechts tot het redacteurschap bij *Woord en Geest*, toch komt een groot deel van zijn artikelen uit de verschillende edities van dit Weekblad. Een interessant aspect aan het redacteurschap van Slotemaker bij *Woord en Geest* is dat Slotemaker geen lid was van 'Kerk en Vrede' of van de C.D.U., waar veel *Woord en Geest*-medewerkers dat wel waren. Zijn teksten en opvattingen waren wel geïnspireerd door Karl Barth en leverden daarom aanknopingspunten voor een dialoog met redactieleden die wel 'Kerk en Vrede'- leden waren, zoals bijvoorbeeld Buskes en het echtpaar Tromp.⁴⁵ Hieronder enkele thema's waarbij Slotemaker van zich deed spreken, of waar mensen graag een geluid van hem wilden horen. Een kwestie die belangrijk is in de voorgeschiedenis van het optreden van Slotemaker in *Woord en Geest* neem ik in deze lijst op.

⁴² A.J. van den Berg, *De Nederlandse Christen- Studenten Vereniging*, p. 121-122

⁴³ Familie- archief Slotemaker, nieuwsbulletin van het Nederlandsch Christelijk Persbureau, Literatuur

⁴⁴ Familie- archief Slotemaker, Slotemaker sprak onder meer op de tweede lustrumviering van deze vereniging, *Wat leert ons de Duitse kerkstrijd voor de verhouding van Kerk en Staat in Nederland*

⁴⁵ Mevr. Tromp komt op 10 oktober 1938 met het verzoek bij Buskes om in gesprek te treden met G.H.

Slotemaker de Bruïne, naar aanleiding van zijn nog niet gepubliceerde hoofdartikel voor *Woord en Geest* van 14 oktober 1938, 'Vrede'. In Buskes- archief, HDC.

Natuurlijk was de belangrijkste aanleiding de brief van Barth aan Hromadka die *Woord en Geest* in de nieuwe jaargang op 7 oktober 1938 publiceerde.

Brief van Barth aan Hromadka

De *Woord en Geest*-redactie had op 7 oktober 1938 delen van een brief van Barth aan Hromadka gepubliceerd die voor nogal wat opschudding zorgden binnen de antimilitaristische beweging. Hij schreef hierin de strijdbare woorden: “Iedere Tsjechische soldaat die dan strijdt en lijdt, zal dat ook voor ons en, ik zeg het vandaag zonder voorbehoud: ook voor de kerk van Jezus Christus doen”⁴⁶. In de brief zei Barth dat hij zich alleen gevoeld had in zijn standpunt dat München een catastrofe was voor de Europese vrijheid. Overal werd de vrede bejubeld. Hij vond dat de inzet van de soldaat voor zijn land erop was gericht de rust en vrede te bewaren voor de bevolking.

Velen waren in die periode, geprikkeld door de brief van Karl Barth aan zijn Tsjechische collega Hromadka, teleurgesteld in de officiële organen van het antimilitarisme (Kerk en Vrede, CDU). Zij bleven bij hun oude antimilitarisme alsof er niks veranderd was. Barth had met zijn uitspraken over Tsjechische soldaten die strijden voor God in hun verzet tegen de Duitsers de verhoudingen binnen de antimilitaristische wereld op scherp gezet. Barth werd in deze kringen gezien als het ‘Orakel uit Bazel’. Zijn oordeel werd erg gewichtig gevonden. Er kwam daarom veel reactie op de brief, variërend van verwarring⁴⁷ tot een hernieuwde interesse voor herbezinning op het oude antimilitaristische standpunt.⁴⁸ Buskes werd veelal aangesproken, omdat hij betrokken was bij zowel Kerk en Vrede als de CDU.

Veel antimilitaristen hadden de hoop dat het antimilitaristische standpunt door de brief van Barth heroverwogen zou worden. De CDU bijvoorbeeld stond erg negatief in de aandacht omdat de SDAP het ontwapeningsstandpunt in 1937 had losgelaten terwijl de CDU er aan vasthield. De teleurstelling was groot dat Kerk en Vrede en CDU aan hun oude standpunten vasthielden. Het hoofdbestuur waar ook Jan Buskes in zat, werd bevraagd door leden die zich met Barth afvroegen of de vrede wel onder alle omstandigheden het hoogste goed was en oorlog steeds als de grootste vijand moest worden gezien. Konden wapens, behalve een uiting van barbarij, ook niet het symbool van gerechtigheid zijn? Er ontstonden meningsverschillen en tegenstellingen waar Buskes’ wijze van formuleren ook niet geheel vreemd aan was.

München

Het eerste artikel van Slotemaker in *Woord en Geest* betreft een belangrijke gebeurtenis die in september 1938 had plaatsgevonden, het verdrag van München was getekend door de belangrijke Europese mogendheden. De woorden van Slotemaker in het artikel *Vrede* zijn behoorlijk in strijd met de opvattingen van iemand als Buskes, die tot op het laatst de oorlog als zonde heeft betiteld. Hierdoor kon Duitsland grote stukken grondgebied opeisen zonder dat daar militaire represailles op volgden. Daarom schreef Slotemaker over de vrede na het verdrag van München (een gevolg van de zogenaamde ‘appeasement-politiek’) en wat deze inhield. Zijn eerste artikel was direct zijn helderste weergave van zijn opvattingen over de buitenlandse politiek. Slotemaker adresseert daarin de vraag wat de storm van de internationale gebeurtenissen die de laatste tijd woedde, hem te zeggen heeft. Hij zegt dit in een beschrijving van twee opmerkenwaardige verschijnselen van de voorafgaande weken:

I Oorlog is veel meer dan vrede een thema geweest. Daar is een inhoudelijke discussie over gevoerd. Er wordt na het verdrag van München echter ook gesproken over ‘vrede’. Vrede is echter niet zo maar een situatie van geen oorlog: “Ook in de gevangenis, in het concentratiekamp, in den ‘strijd’ om het bestaan, heerscht deze ‘vrede’, slaat men immers

⁴⁶ *De meening van Karl Barth*, ‘fakkeltje’, W&G 7 oktober 1938

⁴⁷ Brief H.C. Touw aan Buskes van 10 oktober 1938, in Buskes-Archief HDC

⁴⁸ Brief mevr. Tromp aan Buskes van 10 oktober 1938, in Buskes-Archief HDC

elkaar niet dood. Maar wil vrede iets zijn, dan moet het meer zijn!”⁴⁹ Slotemaker pleit voor een inhoudelijk bredere opvatting van vrede, de vrede krijgt inhoud door het christelijk geloof. Deze vrede is waardevoller omdat zij een rechtvaardige vrede is, die een offer waard is. De angst voor oorlog beheerst te veel ons beeld van vrede, daardoor is deze vrede zo inhoudsloos geworden. De kerk speelt hier een belangrijke rol in. Slotemaker “...had in de kerkelijke reactie op de internationale dreigingen graag iets meer van dezen troost gehoord in leven en in sterven, in vrede en in oorlog.” Er ligt niet slechts een taak in een periode van vrede, ook in de oorlog hebben christenen verantwoordelijkheden: “Voorzover de oorlog binnen den kring van ons doen en laten ligt, voorzover wij dus invloed hebben of kunnen hebben op den gang der dingen”[...] “Vrede door recht!”

II Het tweede opmerkelijke verschijnsel dat Slotemaker signaleert, volgt eigenlijk direct uit het eerste. De Nederlanders zijn volgens hem met de neuzen op de feiten gedrukt. Oorlog of vrede werd een direct dilemma. De beide uitersten in de discussie, militant en antimilitair, vonden elkaar in het feit dat ze beiden geen oorlog wilden en daartoe tot grote offers bereid waren. Blijkbaar was de neutraliteit voor beiden zó kostbaar dat zij het met elkaar eens werden.

Sommigen- Kerk en Vrede- gingen zoo ver principieel alle oorlogsgeweld, dat uitgaat boven politie- optreden te veroordeelen. Anderen riepen slechts tot bezinning, aldus: het spreekt heelemaal niet vanzelf, dat een christen ‘nationaal’ voelt, dat een regering het recht heeft ook in het internationale en militaire leven blinde gehoorzaamheid te vragen: geen vermenging van christendom en landsbelang. [...] De groote massa prees het beleid van Chamberlain, omdat men geloofde, dat hij ‘den vrede gered’ had; en men prees ook onze regeering, die ons buiten de internationale conflicten houdt, waar wij immers buiten staan. De anti- militaristen bleven consequent: ook nu slechts één woord: niet meedoen aan de bewapening; een oorlog, om welke hooge goederen ook en tegen welke bestiale machten ook, blijft zonde. Beide groepen hadden dus één woord: in vredes naam- in vredesnaam! geen oorlog! De massa waschte de handen in onschuld te midden van bliksemstralen en aanrollenden donder; de kleine groep bleef als de eenzame profeet, consequent tot het uiterste. Zoo vonden deze beide zoo ver uiteenstaande groepen elkaar!

Volgens Slotemaker dient er dus altijd een eis van gerechtigheid aan de vrede gesteld te worden. “Het mag wereldwijd zijn zich zoo ver mogelijk te houden van de plaatsen van strijd, het is in geen geval christelijk.” De kern van zijn betoog is dat hij de neutraliteit met zijn consequenties en de krampachtigheid van diegenen die daaraan willen vasthouden, verwerpt.

Dat is de politiek van de afzijdigheid, van de neutraliteit; en dat was ook de houding van de groote massa, toen men Chamberlain loofde, omdat hij aan de wild geworden machten een ander volk als offer toewierp[...] en het is niet toevallig, dat de staat, die hier losbrak, in eigen land de menschensamenleving zelfs zoover onmogelijk maakt, dat het kerkelijk woord tot de overheid er met concentratiekamp gestraft wordt(Niemöller) [...] Deze dingen hebben en de massa van het christelijk volksdeel en ‘Kerk en Vrede’ niet begrepen. Bij beiden wreekte zich het verkeerde uitgangspunt: bij het christelijk volksdeel de ongeoorloofde verbinding van het christendom en nationaal leven, bij Kerk en Vrede het onvoldoende doordenken van den bijbelschen vrede.

Het artikel van Slotemaker veroorzaakt direct veel opschudding, zowel bij antimilitaristen als de voorstanders van het verdrag van München met een andere achtergrond. Het is niet de eerste en zeker niet de laatste keer dat Slotemaker reactie veroorzaakt bij het Nederlandse publiek. Bij een aantal gebeurtenissen die ik hieronder zal vermelden, laat Slotemaker zijn ongezouten mening horen. De toon van zijn artikelen vraagt om reactie, hij probeert duidelijk een beweging in de samenleving op gang te brengen.

⁴⁹ Citaten uit: G.H. Slotemaker de Bruine, *Vrede*, Hoofdartikel in *Woord en Geest*, 14 oktober 1938

Morele Herbewapening

Op 17 februari 1939 schrijft Slotemaker over *herbewapening*, een fenomeen dat binnen West-Europese gestalte had gekregen in de Buchman- beweging. Ook in Nederland had de beweging volop succes.⁵⁰ De Loor beschrijft de Oxford Groep als “een sociale beweging , welke is te beschouwen, om met de Amerikaan Blumer te spreken als een ‘collective enterprise to establish a new order of life.’”⁵¹ Het christendom moest actiever worden beleden om een antwoord te geven op de nood van de tijd. Doordat in de jaren dertig (vooral vanaf 1938) veel Europese landen vooral bezig waren met militaire herbewapening, koos de Oxford Groep voor ‘morele herbewapening’ als belangrijkste thema. Doordat deze nieuwe mensen buitenkerkelijk groep aanvankelijk veel succes had, voelden veel kerkelijke richtingen zich bedreigd in hun bestaan. De Groep, zoals veel mensen in die tijd de Oxford Groep afkortten, richtte zich in eerste instantie op de hogere kringen van de samenleving. Toen in 1938 koningin Wilhelmina publiekelijk instemde met het streven van de beweging van ‘herbewapenaars’ kwamen veel theologen in opstand. Zij meenden dat de koningin met haar instemming te ver was gegaan. In januari 1939 herhaalde zij haar instemming, nu reageerde ook Slotemaker op deze opvattingen van de koningin.

Op 27 januari heeft de Koningin voor de radio een rede uitgesproken over de morele en geestelijke herbewapening, de roep, het parool, waarin voor velen een diepe zin vervat ligt. Door dit uitdrukkelijk als het onderwerp van haar rede te noemen heeft de Koningin zich behalve naar de inhoud van wat zij zeide, ook naar de titel, naar het uiterlijk blazoën, gevoegd bij hen, die in de sfeer van de groepsbeweging hun geestelijke taak tegenover hun medemensen willen volbrengen.

In het archief Slotemaker vond ik een tweetal artikelen⁵² uit *het Avondblad* waar door de schrijvers zeer positief werd gereageerd op de toespraak van de koningin. Slotemaker reageert in zijn artikel op de motieven die uit deze artikelen spreken. Hij vindt eigenlijk dat de beweging veel wegheeft van een “Leger des Heils voor nette mensen”⁵³, op deze manier kunnen zij hun maatschappelijke betrokkenheid getuigen. Daarnaast vindt hij het dubieus dat de Oxford Groep er nadrukkelijk werk van maakt om juist de elite publiekelijk bij haar groep te betrekken. “En nu is het zelfs de Koningin, die het credo van de groep tot het hare blijkt te maken: hoe uniek moet dit credo wel zijn”

Slotemaker krijgt reactie; mevrouw J. Ch. Sanders- Knottenbelt uit Aerdenhout stuurde haar reactie op het artikel in *Woord en Geest* naar de hoofdredacteur van dat blad, J.G. Geelkerken. Zij schreef op 21 februari 1939 dat ondanks haar bezwaren tegen de Oxford- groep ze toch kritiek had op de schrijfwijze van Slotemaker over de koningin. Slotemaker ging volgens haar voorbij aan het feit dat het appel van de koningin bedoeld was als “persoonlijk woord”. Daarnaast kan zij het niet eens zijn met Slotemakers verwijt aan de koningin dat zij meende dat zij persoonlijk het christelijk geloof door haar belijden meer waarde kon geven. “De Koningin gaf als antwoord op de vraag naar haar geloofsovertuiging; “Christus vóór alles”. Ook zij zal zeker voelen, dat het Christelijk geloof niet zijn waarde ziet verhoogen door de belijders ervan.”⁵⁴ Via Geelkerken kwam de brief bij Slotemaker terecht met het verzoek om persoonlijk deze mevrouw te beantwoorden. Uit het antwoord van Slotemaker blijkt dat hij deze vrouw eerder heeft gesproken over dit onderwerp in de kerk van Zandvoort. Hij beleeft een drukke periode, waardoor hij krap een maand later pas kan reageren, hiervoor biedt hij

⁵⁰ H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel: De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum* (Kampen: Kok, 1986), p.1-4(inleiding)

⁵¹ H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van stapel*, p. 2

⁵² *Van geestelijke en morele herbewapening en Tot de daad!*, bij beiden zijn de schrijvers onvermeld.

⁵³ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Herbewapening*, fakkeltje in *Woord en Geest*, 17 februari 1939

⁵⁴ Familiearchief Slotemaker, Brief mvr. J.Ch. Sanders- Knottenbelt aan J.G. Geelkerken, 21 februari 1939

zijn excuses aan. Uit zijn bewoordingen spreekt vooral onbegrip dat mvr. Sanders-Knottenbelt niet de 'goede bedoelingen' van de koningin kan scheiden van haar onjuiste opvattingen. "Kunt U nu, waar U zichzelf van deze beweging losmaakt, niet met mij meezeggen, dat de Koningin hier evenals zoveel anderen blijkt gevangen te zijn in de holheid van een leuze? Dat zij dit te goeder trouw is, spreekt vanzelf; maar zij is het."⁵⁵ Slotemaker neemt in de hele brief geen gas terug, de bewoordingen zijn zeer scherp. Zo mag de Oxford-groep geen volksbeweging genoemd worden (als zou zij gelijk staan aan het Reveil of de 'Bekenniskirche'): "Afgezien van de Amerikaanse inhoud zit hier toch een gewoon stuk Amerikaanse reclame. En de verhalen, die ik over omgang van 'nette mensen' met volksmensen gehoord heb, rieken mij teveel naar de neerbuigendheid, die juist in de vorige eeuw de kerk bij brede massa's arbeiders zo gehaat gemaakt heeft." Slotemaker heeft het duidelijk niet op 'ijdel gepraat' en 'loze kreten'. De groepsbeweging is voor hem slechts een manier voor de hogere klassen om een politiek correcte indruk te maken, waarbij wordt voorbijgegaan aan de problemen van de grote massa. Het klinkt mooi, maar het zegt niets.

Barth in Nederland

Een hoogtepunt voor de vele bewonderaars van Karl Barth in Nederland kwam toen hij in maart 1939 was uitgenodigd om een aantal lezingen te verzorgen, met name bedoeld voor theologische studenten en dus met theologische onderwerpen. Barth zou spreken in Utrecht, Leiden, Kampen, Groningen en Amsterdam. Pas bij de laatste plaats, Amsterdam, ondervond hij problemen:

In tegenstelling echter tot de vrijheid, hem in andere steden [...] verleend, werden te Amsterdam van politiezijde den hoogleraar uit Bazel dusdanige bezwaren in de weg gelegd, dat hij er zelf geen prijs meer op stelde om des middags voor besloten kring een "vragenuur" te houden.⁵⁶

Barth wenste niet genuïkorf te spreken en sprak vervolgens alleen nog in het AMVJ-gebouw op het Leidsebosje en bij Eijkman thuis. De verontwaardiging bij veel Nederlanders was groot; Barth was immers door de Nederlandse regering "verboden te spreken over actuele politieke kwesties".⁵⁷ De discussie liep hoog op; tot hoe ver zou de censuur reiken? Welke zaken konden nog gezegd en gedaan worden? Uiteindelijk werden er in april 1939 zelfs Kamervragen gesteld aan de Minister van Justitie door het Tweede Kamerlid Faber.⁵⁸

Slotemaker hield ondertussen contact met Prof. Grosheide, die de lezing in Amsterdam mede organiseerde. Deze briefwisseling is ontstaan omdat Slotemaker vragen had over de rol van Grosheide bij het verhinderde optreden van Barth in Amsterdam. In *De Maasbode* had

⁵⁵ Citaten uit: Familiearchief Slotemaker, Brief G.H. Slotemaker de Bruïne aan mvr. Sanders-Knottenbelt, 12 maart 1939

⁵⁶ Een van de vele krantenknipsels over dit onderwerp uit het familiearchief Slotemaker: N.n., Vragenuur vond geen doorgang: Politie had bezwaar tegen "politieke" vragen aan prof. dr. Karl Barth, *Het Avondblad* 25 maart 1939

⁵⁷ M. v.d. Linde, *Het visioen van Eijkman: Dr. J. Eijkman, de Amsterdamse Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892-1945* (Hilversum: verloren, 2003), p. 190

⁵⁸ Familiearchief Slotemaker, verslag van de vragen in krantenknipsel: "Meent de minister dat een buitenlandsch hoogleeraar, die algemeene vraagstukken van staat en gemeenschap als theologische vraagstukken behandelt, valt onder den regel, dat het aan buitenlanders verboden is hier te lande politieke redevoeringen te houden?" Daarnaast vroeg Faber "of het met" de ministers "voorkennis en goedvinden is geweest, dat, enkele dagen geleden, aan prof. dr. Karl Barth geen verlof werd verleend om in een besloten bijeenkomst van theologische studenten- verenigingen te Amsterdam, een tweeteal vragen te beantwoorden, omdat deze zouden liggen op politiek terrein." Ten slotte: Is "de Minister van oordeel [...] dat er met dit verbod met het noodige onderscheidingsvermogen voor gewakt is, dat het Nederlandsche geestesleven, hetwelk met zoo ruim mogelijke uitwisseling van gedachten gebaat is, niet ernstiger worde geschaad, dan door de tijdsomstandigheden en de daaruit voortvloeiende vrijheidsbeperking strikt geboden moet worden geacht."

hierover namelijk een artikel gestaan, dat gretig werd geciteerd door andere dagbladen. Hierin werd de schijn gewekt dat Grosheide het veto had uitgesproken over de in Amsterdam gestelde vragen. Grosheide verdedigt zijn optreden, maar wenst niet de publiciteit op te zoeken, er is volgens hem al genoeg geschreven en gezegd over Barths optreden in Nederland.⁵⁹ Grosheide meende dat zijn garantstelling dat er geen politieke discussie op gang zou komen, voorwaarde was voor de komst van Barth. Uiteindelijk heeft niemand Barth tegengehouden te spreken, maar wenste Barth zelf niet meer te spreken "...wanneer hij niet volkomen vrij was."⁶⁰ Slotemaker zelf hield in *Woord en Geest* een beschouwing over deze kwestie. Het 'muilkorven' van Barth was een waarschuwing voor wat de overheid in de toekomst voor censuur zou kunnen toepassen, tenzij de natie en de kerk in opstand zou komen tegen deze gang van zaken.⁶¹

Karl Barth
Bron: Karl Barth Archiv, Basel

Woord en Wereld

In het jaar 1939 kreeg het blad *Woord en Wereld* het daglicht te zien. In 1941 werd het reeds verboden door de Duitse bezetters. 15 augustus 1939 schrijft Slotemaker over *De Duitse Kerkstrijd*. De beelden die Slotemaker schetst van de Duitse situatie zijn bedoeld als een waarschuwing, iedereen moet alert blijven en de situatie in Duitsland als een betrokkene volgen. Doordat de kerk als geheel beschouwd moet worden (over de landsgrenzen heen) volgens Slotemaker, moet er begrip komen voor het feit dat de Duitse kerkstrijd een strijd is van één en dezelfde kerk, het moet "een persoonlijke zaak"⁶² worden. Er zijn drie fronten volgens Slotemaker, namelijk:

⁵⁹ Onder andere door G.H. Slotemaker de Bruïne, *Een waarschuwing*, Hoofdartikel in *Woord en Geest*, 31 maart 1939

⁶⁰ Familiearchief Slotemaker, Brief prof. Grosheide aan G.H. Slotemaker de Bruïne, 21 april 1939

⁶¹ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Een waarschuwing*, Hoofdartikel in *Woord en Geest*, 31 maart 1939

⁶² G.H. Slotemaker de Bruïne, *De Duitse Kerkstrijd* in; *Woord en Wereld* (Nijkerk: Callenbach, 1939) no. 4, p. 247

- 1) Het front binnen de B.K., dat is een innerlijke strijd. “een strijd om de goede houding in die strijd naar buiten.” “Het is de strijd tussen ‘Niemöller’ en ‘Mahrarens’.”⁶³
- 2) Het front tussen B.K. en de ‘Deutsche Christen’ “zij zijn de S.A. van Jezus Christus, de verkondigers van het Arische Christendom; daar waar zij de macht in handen hadden, zijn zij de verwoesters van de kerk geweest.”
- 3) De strijd met het doorzetten van het Derde Rijk van Hitler. Ook al is het niet uitgesloten dat Hitler, Rosenberg en Himmler de kerk in Duitsland doen ondergaan wil dat niet zeggen dat dit in de rest van de wereld kan gebeuren.

Slotemaker ziet een parallel tussen de situatie van de behoudende richting en de radicale richting binnen de Bekennende Kirche en deze richtingen in ons land: “Deze kerkstrijd gaat ook daarom ons zo direct aan, omdat zij vlees van ons vlees is. De parallellen gaan niet steeds op, maar met grote waarschijnlijkheid zou ditzelfde front ook in ons land ontstaan zijn, als onze kerk door dezelfde branding was gegaan als de Duitse. En wie weet wat er nog komt!”⁶⁴ Alleen de radicale richting heeft volgens Slotemaker kans van slagen. De Lutherse theologie laat een veel grotere rol voor de staat bestaan dan de gereformeerde. Door de grote invloed die deze theologie op de historische ontwikkeling van het staatsbegrip in Duitsland had, worden de problemen volgens Slotemaker veroorzaakt. Toch moeten Nederlandse kerken leren van de strijd van de B.K., als ware het hun eigen strijd.⁶⁵

Zowel door *het Ochtendblad*⁶⁶ als door *het Nederlands Christelijk Persbureau*⁶⁷ wordt positief gereageerd op bovenstaand betoog van Slotemaker.

De oorlog

Als laatste voorbeeld van het publieke optreden van Slotemaker neem ik het onderwerp ‘oorlog’. Na het voorjaar van 1939 bleek dat Hitler niet slechts landen zou annexeren, maar steeds meer de omringende landen van Duitsland te willen aanvallen. Hitler gaf op 15 maart 1939 opdracht om de rest van het machteloze Bohemen en Moravië in te nemen. Hiermee hield hij zich niet aan de afspraken die in München gemaakt waren over Tsjecho-Slowakije. De oorlogsdreiging was hierdoor in heel Europa voelbaar, ook voor buurland Nederland. Alle landen waren in voorbereiding op de oorlog. Op 1 september 1939 culmineerden de internationale spanningen in een aanval van Duitsland op Polen. Nadat Groot-Brittannië en Frankrijk Duitsland sommeerden zich terug te trekken, verklaarden zij op 3 september Duitsland de oorlog omdat Hitler hier geen gehoor aan had gegeven. De Nederlandse regering en de koningin kozen direct het neutraliteitsstandpunt.

In Nederland gingen de meeste mensen er van uit dat dit standpunt door Hitler gerespecteerd zou worden. Maar omdat Slotemaker de ontwikkelingen in Duitsland nauwgezet in de gaten hield, meende hij dat Nederland niet zo makkelijk het neutrale standpunt in kon nemen. Hij worstelde wel met moeilijke vragen. Wat moest de kerk, nu er oorlog was? Had zij nog een boodschap voor de wereld? Eén en ander resulteerde in een artikel voor *Woord en Geest* (8 september 1939) en een lezing voor NCSV-leden en oud-leden (18/19 oktober 1939) waarover nog lang zou worden nagesproken in kerkelijk Nederland. Slotemaker was namelijk van mening (en met hem bijvoorbeeld prof. P. Scholten, waarmee hij bij *Woord en Wereld* werkte) dat men zich als kerk duidelijk moest uitspreken tegen een staat die de kerk vervolgt.

⁶³ G.H. Slotemaker de Bruïne, *De Duitse Kerkstrijd*, p. 256

⁶⁴ G.H. Slotemaker de Bruïne, *De Duitse Kerkstrijd*, p. 259

⁶⁵ G.H. Slotemaker de Bruïne, *De Duitse Kerkstrijd*, p. 283

⁶⁶ *De Duitse Kerkstrijd*, *Het Ochtendblad*, 18 augustus 1939

⁶⁷ *Litteratuur; Woord en Wereld*, Nieuwsbulletin van het NCP, 22 augustus 1939

In *Woord en Geest* schrijft Slotemaker een scherp artikel over de oorlog, hierin roept hij op om het recht tot oorlogvoeren voor een christen nog eens te overdenken, hij meent dat het recht wel degelijk aan de zijde van Engeland en Frankrijk ligt en dat ook de Nederlandse kerk dat moet erkennen. Een reactie, dat als ingezonden stuk bedoeld was, komt van H.J.D. Veen uit Heemstede. Hij meent dat oorlog en geweld altijd afgekeurd moeten worden, dat de kerk niet één der oorlogsvoerende partijen kan uitkiezen. Hij roept op tot geestelijke weerstand. Als concrete oorzaak van alle problematiek noemt hij de “zondige gescheidenheid [van alle verschillende theologische richtingen]”, die “is het, die de harten verdeelt, die razernij brengt in Europa, veel meer dan alle dictatoren bij elkaar.”⁶⁸ Als zelfgenoemde “medebarthiaan”⁶⁹ krijgt Slotemaker felle kritiek te verwerken van Veen. Slotemaker had volgens het ‘Kerk en Vrede’-lid Veen niet in de ‘val van Barth’ mee moeten gaan, hij had de “jonge Barth” aan moeten hangen in plaats van de “oude Barth” die Gods geboden meende te moeten overtreden. Slotemaker gaat een uitgebreide correspondentie aan met dhr. Veen. Uiteindelijk zijn ze het slechts op één duidelijk punt eens; Het Lutheranisme heeft veel fouten overgeleverd aan het Duitse volk, zelfs het antisemitisme komt daar vandaan. Uiteindelijk komt Veen tot de conclusie dat oorlog altijd zonde blijft, Slotemaker benadrukt dat Kerk en Vrede-leden als Veen teveel strijd met de lucht voeren.

In een lezing voor de NCSV op 18/19 oktober, wijst Slotemaker op een dubbele reserve bij het onderwerp van zijn lezing, het gaat immers in zijn lezing (*de kerk en deze oorlog*) om *de kerk* en dus niet de NCSV. Daarnaast gaat het om *deze oorlog* en aangezien de NCSV Nederlands is, moet er gereserveerd naar worden gekeken, Nederland is namelijk niet bij de oorlog betrokken. De dubbele reserve laat echter ook meteen zien waar het wel om gaat, de kerk moet zelf principiële uitspraken doen over deze oorlog. En ook als kerkleden moet er betrokkenheid worden getoond:

Wij staan niet als nieuwsgierigen ter zijde! Ons eigen bestaan en het bestaan van vele andere volken en werelddelen staat op het spel. Zonder beeldspraak: In de worsteling tussen Duitsland- misschien met Rusland- en de Westerse democratieën gaat het mede om onze toekomst. Onze godsdienstige, geestelijke en morele vrijheden, onze politieke en sociale vrijheden, ons volksbestaan en dat van zoveel anderen hangt van de uitslag van deze worsteling af.⁷⁰

Slotemaker laakt het relativeren en zoeken naar excuses om de afzijdigheid vast te kunnen houden. “De Kerk heeft over deze oorlog zeer duidelijk te spreken”⁷¹ Daarom; “Geen ander dan de volle veroordeling van het leven en werken van deze Duitse Overheid. Terreur in het nationale en nu in het internationale; en in deze oorlog ligt dus het kerkelijk fiat – fiat ‘zo geschiede het!’- bij Frankrijk en Engeland.”⁷² Maar de kerk kan natuurlijk geen oorlog voeren omdat ze een boodschap “van een andere wereld brengt. Maar wel heeft de kerk mee te gaan met hen, die in hun leven de aardse oorlog voeren om de mogelijkheid van het bestaan te waarborgen; daarin heiligt de kerk hen door hen ook daar met haar boodschap te begeleiden.”⁷³ In het verslag van de conferentie staat een zinssnede die ik in de afdruk van de lezing van Slotemaker niet tegenkwam, dit is echter wel een gedeelte waar veel tegenstanders van Slotemaker uiteindelijk op reageren, het gaat om de volgende woorden:

⁶⁸ Familiearchief Slotemaker, H.J.D. Veen, Brief aan de redactie van *Woord en Geest*, 9 september 1939

⁶⁹ Citaten uit: Familiearchief Slotemaker, brief met verslag van dhr. H.J.D. Veen aan G.H. Slotemaker de Bruïne, Heemstede 22 september 1939

⁷⁰ Familiearchief Slotemaker, G.H. Slotemaker de Bruïne, *De kerk en deze oorlog*, lezing voor NCSV-leden en oud-leden 18/19 oktober 1939, p.2

⁷¹ G.H. Slotemaker de Bruïne, *De kerk en deze oorlog*, p. 4

⁷² G.H. Slotemaker de Bruïne, *De kerk en deze oorlog*, p. 5

⁷³ G.H. Slotemaker de Bruïne, *De kerk en deze oorlog*, p. 8

Voor een Christen is strijden aan de kant van Frankrijk en Engeland geoorloofd en geboden. Nationale oorlogen zijn voor een christen verboden, omdat deze altijd de internationale rechtsorde ontkennen; kerkelijk gesproken heeft een leger dan ook slechts internationale beteekenis. Dat leger moet in dienst staan van een orgaan, dat de boozen straft en de goeden beschermt en wordt als zoodanig geheiligd.⁷⁴

Reacties komen er in de landelijke dagbladen; *De Nederlander* schrijft positief⁷⁵ over de lezing maar laat ook het geluid van de andere spreker (Buskes) horen, die de keuze voor geweld veroordeelt. Ook het *Avondblad* reageert positief⁷⁶, zij vermoedt bovendien dat de negatieve propaganda tegen de sprekers uit nationaal- socialistische hoek komt. Dat er negatieve berichtgeving uit nationaalsocialistische hoek kwam, valt niet te verwonderen. Het blad VoVa (Volk en Vaderland, blad voor NSB- propaganda) reageert sarcastisch op de lezing van Slotemaker (daarbij schrijven ze, wel of niet expres, zijn eerste voorletter verkeerd):

Mr. J.H. Slotemaker de Bruïne als vrijwilliger naar het Fransche vreemdelingenlegioen! Wie volgen hem?

Mr. J. H. Slotemaker de Bruïne heeft zijn invloed in de Nederlandsch- Christelijke Studentenvereniging aangewend, om deze christelijke jongelieden aan te zetten zich bij een van de strijdende partijen aan te sluiten, door te zeggen: 'Het is voor den christen toegelaten en zelfs geboden aan de zijde van Engeland en Frankrijk te strijden' [...] Wij mogen toch niet veronderstellen, dat Mr. S. de B. bedoelde te zeggen: 'Het is voor een christen toegelaten en geboden ons land in een oorlog te drijven tegen Duitschland en het neutraliteitsstreven onze Koningin te saboteeren'. Let wel!: niet alleen toegelaten maar zelfs geboden! Neen! Dat is onmogelijk! We hebben immers nog nies gehoord van een strafrechterlijke vervolging van Mr. S. de B. wegens het in gevaar brengen van de onzijdigheid van den staat!

Wij zijn nu benieuwd te vernemen, hoeveel van de door het democratisch enthousiasme van Mr. S. de B. bezielde jongelingen zijn helden- voorbeeld zijn gevolgd, om te doen wat hun als hun christenplicht verkondigd was.⁷⁷

Ook krijgt Slotemaker in de periode na zijn lezing een brief van dhr. Godeweg. Hij schetst zijn angst, dat als er vanuit Nederland gebroken wordt met de neutraliteit er een burgeroorlog zou ontstaan. De voor- en tegenstanders van het regime in Duitsland zouden immers zich tegen elkaar richten en daardoor zou de eenheid van het Nederlandse volk verdwijnen. Verder zegt de schrijver vrij laconiek tussendoor dat de kerkstrijd in Duitsland wat hem betreft eerder een positieve kerkzuivering is, "ik zeg U t`is een kerkzuivering en o zoo hard noodig. Van een chaos op kerkelijk gebied wordt daar een kosmos gemaakt."⁷⁸

Van september 1939 tot en met februari 1940 hield Slotemaker zich bezig met het onderwerp 'oorlog'. Hij trad hierin met verschillende intellectuelen in debat, onder anderen Feitse Boerwinkel, J.J. Buskes en D. Tromp waarmee hij ook samenwerkte bij *Woord en Geest*. Uit al deze discussies bleek dat Slotemaker te zeer verontrust was over het onrecht en het 'kwaad' dat in de Duitse nationaalsocialistische overheid school, dat hij geen duimbreed toefaf op zijn strijdbare opvattingen.

⁷⁴ Familiearchief Slotemaker, verslag conferentie over *De kerk en deze oorlog*

⁷⁵ De Kerk en deze oorlog: Conferentie van de Ned. Chr. Studentenvereniging, in: *De Nederlander*, 20 oktober 1939

⁷⁶ Wij vragen aandacht voor wonderlijke benoemingen: Waarom is ds. Ouwkerk veldprediker geworden?, In: *Het Avondblad*, 23 november 1939

⁷⁷ Verdwazing, In: *Volk en Vaderland*, 18 december 1939

⁷⁸ Familiearchief Slotemaker, brief van dhr. Godeweg aan G.H. Slotemaker de Bruïne, s `Gravenhage 2 november 1939

V. Oorlog (1940-1945)

A. Slotemakers rol in het publieke debat

Een week voordat de oorlog in Nederland reëel werd door de Duitse inval, publiceerde Slotemaker in *Woord en Geest* een artikel waarin hij zich bezon op de neutraliteit. Een week later, op de dag van de inval, verschijnt deel II van zijn artikel, het derde deel is nooit verschenen. Slotemaker beschrijft het gevoel van de Nederlandse samenleving ten tijde van oorlog maar met behoud van neutraliteit: “Het is als met een sterfgeval bij kennissen, een zedelijke ontsparing in onze omgeving of een geval van diepe sociale ellende vlak naast ons, waarom treft dit hen en niet ons? Het had ook anders kunnen zijn.”⁷⁹ Makkelijker is het om er niet over te spreken: “Een aantal mensen is hiertoe natuurlijk in de verleiding, doordat onze neutraliteit te midden van oorlogvoerend Europa in politiek opzicht zoo vanzelfsprekend wordt geacht.” Bij het internationale contact tussen kerken kunnen er geen muren worden opgetrokken, zoals regeringen dat doen. Er moet juist overleg zijn. In Duitsland is er volgens Slotemaker gelijkschakeling van de kerken met het nationaalsocialistische beleid, in Nederland met het neutraliteitsbeleid. Dat kan een kerk niet toestaan.

Ik heb in vroegere artikelen in *Woord en Geest* (cursivering PK) en in mijn lezing voor de NCSV in het najaar van 1939 uitdrukkelijk gezegd, dat in het tegenover elkaar staan der beide partijen in dezen oorlog de kerk een zeer duidelijk vóór en tégen heeft uit te spreken: vóór hier en tégen daar; omdat de inzet van dezen oorlog een zaak is, waar over de bijbel een duidelijk oordeel geeft. Men heeft dit standpunt gewraakt, omdat het de neutraliteit niet absoluut stelde, omdat het de grenzen der neutraliteit overschreed. Ik vraag mij af, of wie zoo spreken, van de neutraliteit, die een aardse zaak is, niet een afgod maken.

Op 10 mei 1940 bezetten de Duitsers Nederland. De neutraliteit was geschonden en het Nederlandse kabinet en de koningin gevlucht naar Londen. *Woord en Geest* verscheen pas weer op 31 mei. Veel kunnen de redacteurs dan niet meer zeggen, er is meer behoefte aan troostgevende dan aan verontwaardigde artikelen. *Woord en Geest* publiceerde op 27 september haar laatste nummer. Slotemaker schreef daarin voor het eerst sinds de inval van de Duitsers weer een scherp artikel. Het artikel rekende af met de mythische leren van bloed en bodem zoals die in Duitsland door de nationaalsocialistische overheid waren geïndoctrineerd bij het volk. Dat zou de Nederlanders niet mogen overkomen! De zorg die Slotemaker had, was dat mensen zich zouden aansluiten bij de Nederlandsche Unie.

De Nederlandsche Unie was op 24 juli ontstaan onder leiding van het zogenaamde ‘driemanschap’; L. Einthoven (Rotterdamse hoofdcommissaris van politie), J. Linthorst Homan (de Groningse commissaris der koningin) en J. de Quay (hoogleraar bedrijfsleer en psychotechniek in Tilburg). Voor hen was de bezetting een ideale mogelijkheid om Nederland te ontdoen van het oude partijenstelsel. Ze riepen de Nederlanders op om “naar een nieuwe Nederlandse saamhorigheid te streven.”⁸⁰ De beweging kende veel succes, honderdduizenden Nederlanders werden lid. Ook Eijkman werd gepolst om deel te nemen aan deze nieuwe groep doordat hij zowel met Einthoven als Linthorst Homan goede contacten onderhield. Toen echter bleek dat de Unie getolereerd werd door de Duitsers doordat zij termen als Oranje en onafhankelijkheid vermeden, was dat een signaal voor Eijkman om de Nederlanders juist te waarschuwen tegen deze beweging. Hij hield een toespraak tegen de Unie en verwerkte deze op aandrang van zijn omgeving in tot een brochure, *Wij bouwen verder, maar op welken grondslag?*, die in augustus verscheen.

⁷⁹ Citaten uit: G.H. Slotemaker de Bruine, Kerk en Neutraliteit, in: *Woord en Geest* 3 en 10 mei 1940

⁸⁰ M. v.d. Linde, *Het visioen van Eijkman*, p. 274

Niet alleen Eijkman keek kritisch naar de Unie, ook vanuit de oude partijen werd er kritisch gekeken naar deze beweging die hun bestaansrecht openlijk betwijfelde. Op 10 augustus 1940 werden er redevoeringen gehouden in de Apollohal te Amsterdam met als thema *geestelijke vrijheid*, sprekers waren Rutgers, Colijn en J.R. Slotemaker de Bruïne. Deze bijeenkomst was als volksvoorlichting bedoeld, daar was met de Duitse bezetting van Nederland wel behoefte aan blijkens het voorwoord van Rutgers:

De oorlog, de toekomst van Nederland, de politieke activiteit van oude en nieuwe politieke groeperingen, en zooveel meer, houden de aandacht gespannen.[...] Wanneer gij zoudt vragen: zou ook niet met andere partijen tezamen kunnen worden vergaderd? – dan geef ik daarop thans slechts één antwoord. Met deze vergadering vullen wij driemaal deze groote zaal met 5000 toehoorders; onze sprekers hebben zich bereid verklaard driemaal het woord te voeren; hadden wij den kring ruimer gespannen, dan zouden de sprekers dagen aan één stuk hier het woord moeten voeren, en, zoo zij daartoe al bereid zouden zijn, het Provinciaal Comité zou het hun niet mogen vragen.⁸¹

Vervolgens sneert hij naar de Nederlandsche Unie:

Politieke leiders spreken hier. Er zijn in ons vaderland personen, die de doodslok luiden over de politieke partijen. Wij mogen heden wel zeggen: les gens que vous tuez se portent assez bien. De heer Linthorst Homan, leider der Nederlandsche Unie, beschouwt het als een bewijs van zijn grootmoedigheid dat hij constateert, dat vele politici *in het verleden* veel goeds voor ons volk hebben bereikt, en dat hij als een grove onwaarheid verwerpt, dat politieke figuren als zoodanig onvaderlandsche Nederlanders zouden zijn. Maar hij verklaart tevens, met een verzekerdheid die wellicht aan het wankelen zou geraten, wanneer hij hier tegenwoordig kon zijn, “dat het grootste deel van ons volk met het oude politieke leven zou willen breken”, dat dit ook naar zijn meening zoo zal moeten zijn, “dat ons volk nu van partijpolitiek niet meer wil hooren”, “dat wij voor nu en later geen onderlinge politieke tegenstellingen willen zien”. Ik zal hier, al ben ik voorzitter van een provinciale politieke organisatie, niet het politieke partijwezen zonder meer prijzen. Er zijn goede en er zijn minder goede politieke partijen. Er zijn ook politieke partijen, die er tegen zijn, dat er politieke partijen bestaan. Persoonlijk zou ik het juist achten, wanneer alle Nederlanders tot de Antirevolutionaire Partij- of tot de Christelijk- Historische Unie, ik kan hier wat er aan verschil tusschen die twee mag bestaan terzijde laten, - zouden toetreden, d.w.z. de juistheid van haar beginselen zouden erkennen.⁸²

Conflict of verschil tussen partijen accepteert Rutgers, hij accepteert echter geen “dwang, door verbod van andere partijen”⁸³. Het zogenaamde falen van de democratie en het beleid van de verschillende partijen moet met een korreltje zout worden genomen, menen de sprekers bij deze gelegenheid. Vooral Colijn meent dat er korte metten gemaakt moet worden met de opvattingen van deze Unie:

...vanaf het eerste oogenblik dat dit nieuwe program bekend werd rees onmiddellijk een ernstig vermoeden, dat sommige volksgroepen nu waarschijnlijk gedwongen zouden worden om zich te onthouden. De denkbeelden toch, die in dat manifest voorkwamen met betrekking tot onze traditioneele geestelijke volksvrijheden waren niet slechts vaag, maar op een enkel punt zelfs bedenkelijk.⁸⁴

Net als Eijkman voelde Colijn wel voor eenheidsstreven, maar dan wel met de juiste grondslag, dat is bij de Unie niet het geval. Hij meende dat er maar één daadwerkelijke grondslag kon zijn voor het Nederlandse volk: “Wij moeten terug naar de bron waaruit ons nationale leven opborrelde; wij moeten terug, mijne vrienden, naar onzen Bijbel”⁸⁵

⁸¹ Geestelijke vrijheid: Redevoeringen gehouden in de Apollohal te Amsterdam op 10 augustus 1940, *Openingswoord* door V.H. Rutgers (Amsterdam: Ten Have, 1940) pp. 4-5

⁸² V.H. Rutgers, *Openingswoord*, pp. 5-6

⁸³ V.H. Rutgers, *Openingswoord*, p. 6

⁸⁴ H. Colijn, *Eenheid of eensgezindheid*, p. 12

⁸⁵ H. Colijn, *Eenheid of eensgezindheid*, pp. 20-21

De laatste spreker was de vader van Slotemaker, die inmiddels een oud man was geworden. Hij wijst op twee manieren waarmee men met de volksachtergrond kan omgaan. Men kan van mening zijn dat de verscheidenheden die Nederland altijd gekenmerkt hebben, moeten verdwijnen ten gunste van een grotere volkseenheid. Volkseenheid mag echter volgens Slotemaker sr. niet ten koste van alles gaan. Daarnaast kan men ervoor kiezen om het geestelijke boven het nationale te verkiezen, deze laatste optie heeft volgens Slotemaker sr. de voorkeur van de aanwezigen in de zaal;

Tusschen deze twee manieren moet gekozen worden; wij, zooals wij hier zijn, kiezen allen onvoorwaardelijk de tweede manier. Wij zeggen tot ons volk: neem ons, zooals wij zijn; en wij zijn volslagen te uwen dienste. Vraag ons niet, ter wille van de volkseenheid het heiligste, dat wij bezitten, buiten het openbare leven te plaatsen.⁸⁶

Zoals destijds met de tachtigjarige oorlog het calvinisme als onverzettelijke grond diende voor het verzet tegen de overheerser, zo kan ook nu het christelijk fundament zijn werk doen meent Slotemaker sr., een religieuze strijd dus. Hij ziet een christendom voor alle partijen, het verlangen naar vrijheid dat in het christendom zit vervat geldt voor iedereen.

Een gelijkwaardig betoog vindt men ook bij Gerard Slotemaker in de laatste editie van *Woord en Geest*.⁸⁷ Hij zal de toespraak van zijn vader in gedachten hebben gehad toen hij schreef dat de Nederlanders moesten strijden tegen de nieuwe ideologieën van het nationaalsocialisme en nationale bewegingen als het Nationaal Front of de Nederlandsche Unie. Ook hij nam de Nederlandse vrijheidsstrijd in de tachtigjarige oorlog in gedachten bij zijn instructies aan het Nederlandse volk. De hieruit resulterende conclusie en boodschap doet dus zeer bekend aan, hoewel er minder nadruk op het calvinistische deel van de samenleving wordt gelegd dan in het betoog van Slotemaker Sr.: In Nederland moet men vanuit elke religieuze overtuiging samenwerken om het land te bevrijden van de Duitsers. Er moet dus ook met de katholieken samengewerkt worden. Tot slot bleef een sneer in de richting van de ‘Nederlandsche Unie’ eveneens niet afwezig in het betoog van Slotemaker. Uit het kwaad van de inval kon niks goeds komen, wat de Unie volgens Slotemaker wel deed geloven bij veel mensen.

Vader en zoon Slotemaker hadden vanaf de bezetting een andere houding ten opzichte van de bezetter. Na de capitulatie in mei 1940 had de Nederlandse Raad van Kerken voor Praktisch Christendom (waar Gerard Slotemaker in zat) onder leiding van prof. Scholten een “oppositieele houding”⁸⁸ aangenomen ten opzichte van de bezetter. “Slotemaker de Bruïne sr. Was daar woedend over. Hij pleitte voor meer aanpassing want anders dreigde de goede verhouding van de kerken met de bezetter verstoord te raken. Hij richtte daartoe het Convent van Kerken op, dat de als te radicaal beschouwde Raad al snel terzijde wist te schuiven.”⁸⁹

B. Verzet; Lunteren en Zwitserland

Slotemaker (jr.) verdween na het einde van *Woord en Geest* grotendeels uit het publieke debat. Dit betekende echter niet dat hij zich niet met ‘de grote zaak’ bleef bezig houden. Hij zocht naar wegen om het Nederlandse protest en bewustzijn tegen het nationaalsocialisme van de bezetter aan te wakkeren. Reeds in de zomer van 1940 ontstond er vanuit een kerkelijk betrokken groep een kring van gelijkgestemden, de eerste bijeenkomst vond plaats in Lunteren. Initiatiefnemers van deze Lunterse kring waren Hebe Kohlbrugge, Jan Koopmans en Gerard Slotemaker de

⁸⁶ J.R. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk is nationaal*, p.25

⁸⁷ G.H. Slotemaker de Bruïne, Hoofdartikel in *Woord en Geest* 27 september 1940

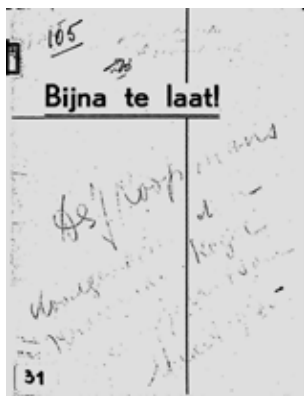
⁸⁸ P. Denekamp, *G.H. Slotemaker de Bruïne* in: S&D3, p. 176

⁸⁹ P. Denekamp, *G.H. Slotemaker de Bruïne* in: S&D3, p. 176

Bruïne, allen aandachtige volgers van de Duitse kerkstrijd. Door middel van lezingen en gesprekken bereidden zij het kerkelijk verzet tegen de Duitse bezetter voor. “In Lunteren ging het om de vraag hoe de ervaringen van de Duitse kerkstrijd toegepast konden worden op Nederland”⁹⁰, maar ook het dreigende antisemitisme moest worden tegengegaan. Door middel van het verspreiden van kranten en brochures wilden de participanten aan de Lunterse Kring een illegale organisatie opzetten. De meeste deelnemers aan de kring waren hervormd, een klein deel Gereformeerd in Hersteld Verband en er was ook een enkele gereformeerde te vinden, onder hen bekende theologen en predikanten (bijv.: Koopmans, Berkhof, Buskes, Kraemer, Miskotte, Tromp, Eijkman). De houvast die de groep had, waren de ‘Amersfoortse stellingen’ van 1939 waarin afgerekend werd met de nationaalsocialistische ideologie. De stellingen waren gebaseerd op de grotendeels door Karl Barth vervaardigde Barmer Thesen die in 1934 door de *Bekennende Kirche* waren aangenomen. In eerste instantie wilde de Lunterse Kring ook adviserend werken voor het op 27 augustus door de hervormde synode ingestelde Kerkelijk Overleg maar uiteindelijk bleken vooral de illegale brochures en krantjes de bedoelde waarschuwendende uitwerking te hebben.

Bijna te laat

Het eerste wapenfeit van de Lunterse Kring kwam in de vorm van een illegale brochure die grotendeels door Jan Koopmans was vervaardigd, *Bijna te laat*. De Oostenrijkse Rijkscommissaris die Nederland moest besturen, beloofde dat hij de Nederlanders geen vreemde politieke overtuiging zou opdringen. Het duurde echter niet lang voordat de eerste maatregelen tegen Joden werden opgedrongen aan het Nederlandse volk. Joden mochten geen lid meer zijn van de luchtbeschermingsdienst, vervolgens werd het eind september voor de Nederlandse overheid verboden om Joden als ambtenaar te benoemen. Iedere ambtenaar moest de zogenaamde ariërverklaring ondertekenen. Jan Koopmans “wees erop dat er enkelen waren die wél in actie waren gekomen”⁹¹, het was nog niet te laat, er kon geprotesteerd worden tegen deze maatregelen maar dan moest het wel meteen gebeuren. De brochure van Koopmans verscheen in november 1940 en was bedoeld voor de mensen “op sleutelposities op alle niveaus.”⁹² Uiteindelijk had de brochure veel invloed, veel Nederlanders zagen niet in dat deze Duitse maatregel een eerste uitingsvorm was van rassendiscriminatie.

De illegale brochure *Bijna te laat!*
Bron: NIOD- archief

Er verschenen in het voorjaar van 1941 nog enkele andere waarschuwendende brochures vanuit de Lunterse Kring, zoals *Betere weerstand* van de hand van Miskotte en *Ons kind in gevaar*, geschreven door Buskes. Daarnaast verscheen de verklaring; *Wat wij wel en wat wij niet*

⁹⁰ M. v.d. Linde, *Het visioen van Eijkman*, p. 287

⁹¹ E.D.J. de Jongh, *Buskes: Dominee van het volk* (Kampen: Kok, 1998) p. 203

⁹² E.D.J. de Jongh, *Buskes*, p. 202

geloven waarin tegen het nationaalsocialisme en daarmee gepaard gaande antisemitisme geprotesteerd werd.

Zoals gezegd, de Lunterse Kring was met name ontstaan vanuit een overlegsituatie. In het conferentieoord te Lunteren zette men elkaar de mening over kerk en overheid uiteen. In deze kring gaf Slotemaker in de zomer van 1940 een voordracht over *De kerk en de overheid*. Volgens Slotemaker mag er nooit vergeten worden dat het de Duitsers waren die de regering verdrongen hadden en dat zij met hun nationaalsocialisme een “reductie in beschaving, in rechts sfeer, in orde”⁹³ trachten te introduceren zolang zij in Nederland zijn. De Nederlanders blijven de gevluchte regering als de overheid zien, maar op de plek van de regering zitten nu de Duitsers daarom is voor hen “het ambt der overheid onwerkelijk geworden”.

Slotemaker meende dat het in de situatie van Nederland op dat moment noodzakelijk was geworden voor de kerk om te spreken over de praktijk. De kerk moest zich niet neerleggen bij de belofte van de bezetter dat de godsdienstoefening door mag blijven gaan, zolang de kerk zich niet zou mengen in het publieke debat. Als de kerk zich zou uitspreken, wenste Slotemaker (ook al zag hij in dat zijn wens ijdel was) dat alle christelijke kerken van Nederland dat eensgezind deden. Ook adresseerde hij de vraag wat er dan gesproken zou moeten worden door de kerken: “Het naakte onge-orde-nde bestaan zegt ons twee dingen: 1) dat er veel verleidingen zullen komen, maar dat God ons en ieder ook hier wil blijven leiden; 2) dat het herstel van de sfeer der eenzaamheid het onmiddellijke en het verwijderde doel is.” Slotemakers woorden schreeuwen om uitleg, en hoewel het dichterlijke hierin verloren gaat lijkt hij te bedoelen dat iedereen, ook al dreigt hij geïsoleerd te worden in de samenleving, zich moet durven verzetten tegen de Duitse maatregelen. Dit houdt concreet in te werken “voor het verdrijven van de tyrannie, en daarom te bidden.”

De Duitse “geweldenaar” dwingt met machtsmiddelen tot gehoorzaamheid, het zal dus nooit de gehoorzaamheid krijgen die een echte overheid verdient. Slotemaker beroept zich hierbij op het Landoorlogreglement uit 1907 dat een omschrijving geeft van de wettige overheid in tijden van bezetting. De kerk spreekt niet alleen tot het volk, ook tot de bezetter. De Duitse bezetter moet gewezen worden op haar verantwoordelijkheid t.o.v. de misdaden tegenover de Joden in Nederland en al het andere geweldsmisbruik. De kerk hoeft niet bang te zijn voor onderdrukking, Slotemaker formuleert dat in stevige verwoordingen:

Want een onderdrukken van de kerk, dat inderdaad het mogelijke antwoord zou kunnen zijn (toch ook voorlopig niet meer dan een mogelijkheid) vernietigt de kerk niet. De kerk is blij en dankbaar met het openbare vrije woord tot iedereen, zij is ook blij en dankbaar als er onderdrukking komen zou! Zij zou alleen haar Heer verloochenen als zij haar vrijheid kocht voor de prijs van het volle woord van zonde en vergeving, ook dus van zonde.

Naast zijn actieve participatie in de Lunterse Kring, was Slotemaker via Henk van Randwijk (Nederlands schrijver en oprichter van Vrij Nederland) terecht gekomen in de groep rond het illegale blad *Vrij Nederland*. Hij zou volgens Denekamp veel artikelen voor illegale bladen hebben geschreven in deze periode, maar hiervan is tijdens de oorlog veel verloren gegaan. Van Randwijk zou volgens Denekamp Slotemaker hebben bewonderd om het feit dat hij al voor de oorlog bezig was het verzet voor te bereiden (door grote hoeveelheden papier in te kopen en op te slaan bijvoorbeeld)⁹⁴.

⁹³Citaten uit: G.H. Slotemaker de Bruïne, *De kerk en de overheid* in; Familiearchief Slotemaker

⁹⁴ P. Denekamp, , *G.H. Slotemaker de Bruïne* in: S&D3, p. 177

Slotemaker was sterk geïnteresseerd in de oecumenische beweging. Wim Visser`t Hooft was een belangrijke representant van deze beweging, hij werd uiteindelijk de eerste secretaris-generaal van de in 1948 opgerichte Wereldraad van Kerken. Door zijn internationale oecumenische contacten bij de nog niet definitief geconstitueerde Wereldraad die in 1938 het daglicht zag, kon Visser`t Hooft als algemeen secretaris in de oorlog de spil te vormen in een smokkelnetwerk, genaamd de Zwitserse Weg. Via deze smokkelroute werden er illegale kranten, brochures en microfilms via Geneve naar de regering in Londen verstuurd. Hebe Kohlbrugge, waarmee Slotemaker ook samenwerkte in de Lunterse Kring, was de initiator van deze Zwitserse Weg.

Slotemaker werd gevraagd om samen met Stufkens de redactie van de te verzenden Nederlandse documenten te vormen, als participant aan de Vrij Nederland- groep was hij een geschikte kandidaat voor deze positie. Binnen de Zwitserse weg was er niet altijd eensgezindheid, Hebe Kohlbrugge raakte in conflict met onder anderen Slotemaker toen zij de redactie ervan verdacht een 'linkse en antimilitaire' selectie te maken van het doorgezonden materiaal. Zij liet daarom kopieën maken van de zendingen, "om die samen met jhr. P. Six, de leider van de rechtse verzetsorganisatie OD, te kunnen controleren."⁹⁵ Vanzelfsprekend waren de andere leden van de Zwitserse Weg woedend toen zij achter deze praktijken kwamen.

In 1942 dacht Slotemaker dat het einde van de oorlog in zicht was. Hij luisterde naar de Engelse radio en trok hieruit zijn conclusies; hij nam ontslag bij Centraal Beheer. Eerder al had hij problemen gekregen met de directie door zijn 'anti- fascistische houding'. Nu voelde Slotemaker dat het tijd werd voor een meer politiek en sociaal inhoudelijke baan. Door deze keuze bleef hij tijdens de drie resterende oorlogsjaren werkeloos en volgens Denekamp (S&D3, 1996) voornamelijk actief in het verzetswerk. Ook bleef hij de kerkelijke gemeente toespreken, zoals tijdens een themaweek in juni 1943 (20 t/m 27 juni) van de Grote Kerk in Haarlem. Zeer kort na deze voordracht is Slotemaker ondergedoken.

Het thema van de voordracht was 'Wie is de Koning der Wereld?', volgens Slotemaker een retorische vraag. Toch is dit een vraag waar de kerk altijd en overal mee heeft geworsteld, er zal dus onzekerheid bestaan over het antwoord. Iedereen weet wel wat hij zou moeten antwoorden; Jezus Christus, maar wat houdt dat antwoord in? "De kerk kan niet anders doen, dan zich af te vragen wat zij in de wereld doet en wat de wereld zelf te doen staat"⁹⁶. Haar boodschap voor de wereld is en blijft, Christus overwinnaar. "Kort voor de wereldoorlog begon, hield de christelijke wereldjeugd een congres in Amsterdam, zomer `39, vlak vóór de bom barstte. Zijn motto was: Christus Victor: de wereld mag zich nog zo opmaken met haar verderf te koop te lopen: christus is victor, overwinnaar." Het optimisme van deze boodschap is sprekend. Zeker onder de omstandigheden in bezet Nederland, waar misdaad en geweld aan de orde van de dag is.

Slotemaker geeft een voorbeeld van hoe de kerk kan reageren. Een goed voorbeeld van hoe de kerk kan reageren is de brief van het Convent aan de rijkscommissaris betreffende de sterilisatie van alle Joden in Nederland. Op 5 mei 1943 had de Duitse bezetter een nieuwe maatregel (één van de vele in die tijd) tegen gemengd gehuwde Joden ingesteld. Ze konden kiezen tussen sterilisatie of deportatie. De kerken reageerden hierop door een gezamenlijke brief te schrijven aan rijkscommissaris Seyss- Inquart. Ze confronteerden hem met zijn

⁹⁵ P. Denekamp, *G.H. Slotemaker de Bruïne* in: S&D3, p. 178

⁹⁶ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Wie is de koning der wereld?*, p. 1 in; Familiearchief Slotemaker

zogenaamde verantwoordelijkheid tegenover God als ultieme verantwoordelijkheid. “Dat is het soevereine antwoord van de kerk, die Christus` koningschap belijdt en verkondigt; en daarin manifesteert zich dit koningschap.”⁹⁷

C. De wederopbouw van Nederland

In de periode na zijn ontslag begon Slotemaker ook na te denken over hoe Nederland er uit moest zien na de bezetting.⁹⁸ Hij filosofeerde met name over de rol van een sociale overheid in de opbouw van het land. Daarnaast dacht hij na over de sociale verhoudingen en hoe die zouden kunnen worden als Nederland bevrijd was. Deze overpeinzingen vond ik in aantekeningvorm in het familiearchief. Het is onbekend of hij dit betoog voor een publiek heeft gehouden en zo ja, wat voor publiek dat dan zou zijn.

Slotemaker stelt zich de vraag of het armoedevraagstuk opgelost zou kunnen worden, hoewel hij weet dat zo'n streven utopisch is. De oorlog heeft het karakter van de mens niet veranderd, het zou echter wel perspectieven kunnen bieden voor betere verhoudingen in tijden van armoede. De oorlog laat volgens Slotemaker het volgende zien over de overheid:

- 1) De staat oefent macht uit en bepaalt de sociale functies
- 2) Arbeidskrachten kunnen gebruikt worden voor een algemeen doel, dat tegelijkertijd een eigen doel is

Iedere arbeider moet volwaardig zijn. Volwaardigheid houdt in dat hij is ingeschakeld in het politiek-, sociaal- en cultureel leven. De oude bindingen van feodalisme voldoen daarom niet meer, de spanning ligt dus ook in het zoeken naar de nieuwe verhoudingen in de arbeidssituatie. Door de oorlog is er een enorm politiek vacuum ontstaan, dat is rijp voor allerlei “sterke man regeringen”, een vorm van ‘semi- fascisme’. Wat nodig is voor Nederland is dat de politiek weer inhoudelijk wordt in plaats van nihilistisch. Slotemaker hoopt dat het sociale de politiek ooit zal beheersen, de economie zal echter een belangrijke stempel blijven drukken op de menselijke drijfveren in de politiek.

Er is nog één laatste belangrijke opmerking die Slotemaker maakt over de opbouw van Nederland na de oorlog; democratie is altijd onverenigbaar met massaliteit. De nazi`s hebben de doelstelling van democratie geprostitueerd, ze hebben de vrijheid verkocht. De laatste eis van democratie moet altijd zijn hoe mensen in verhouding staan tot elkaar. Als dat de voorwaarde is bij al het politieke handelen, zullen de Nederlanders gezamenlijk een echt menselijke samenleving bewerkstelligen.

In 1944 werd Slotemaker secretaris van het zogenaamde ‘College van Vertrouwensmannen’, deze groep waar ook de latere premier Drees toe behoorde moest een soort ‘interim- bewind’ voeren totdat Nederland bevrijd zou zijn. Uiteindelijk was het ook Drees die Slotemaker in 1944 vroeg om lid te worden van het partijbestuur van de SDAP. Tot dan toe was Slotemaker nog geen lid geweest van een politieke partij, met als reden dat hij er nooit tijd voor had en niet slechts papieren lid wilde zijn. Dat hij socialistische ideeën had was al wel duidelijk, hij was daarin vrij orthodox. Hij voegde zich binnen de SDAP bij de meest linkervleugel en verwonderde zich over het feit dat er voornamelijk werd gekeken hoe de communisten konden worden bestreden, een discussie die al sinds het interbellum binnen de

⁹⁷ G.H. Slotemaker de Bruine, *Wie is de koning der wereld?*, p. 10

⁹⁸ G.H. Slotemaker de Bruine, *Sociale perspectieven* in; Familiearchief Slotemaker

sociaaldemocratische partij had plaatsgevonden.⁹⁹ In juli 1945 werd Slotemaker benoemd tot de eerste directeur van het nieuwe Wetenschappelijke Bureau van de SDAP, de Wiardi Beckman Stichting. Het leek de ideale baan te gaan worden voor Slotemaker, één waarin hij zijn wetenschappelijke behoeftes zou kunnen bevredigen. Helaas werd dat een teleurstelling, hij moest zich voornamelijk bezighouden met organisatie en propaganda.

⁹⁹ M. Brinkman, M. de Keizer en M. v. Rossem (reds.), *Honderd jaar sociaal- democratie in Nederland: 1894-1994* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994) p. 96 e.v.

VI Een christelijke maatschappij, de theoretische discussie

In het interbellum was de theoretische discussie over christelijke politiek en partijen in opkomst. Men had nu te maken met twee protestantse erfenissen; die van Groen van Prinsterer (overleden in 1876) en die van Abraham Kuyper (overleden in 1920). Met de strijd voor het bijzonder onderwijs had Groen zich uitgesproken voor christelijke organisatie. Abraham Kuyper heeft daar in zijn maatschappelijke opvattingen gebruik van gemaakt. Vooral het verschil tussen Groen van Prinsterer en Kuyper kreeg in de periode na 1920 aandacht, velen zagen vooral na de dood van Kuyper in 1920 dat Kuyper een vrije interpretatie van Groen van Prinster hanteerde als het de christelijke partijvorming betrof. Hij werd als de aanstichter gezien van de ‘verzuilde’ samenleving. Anderen, ook politieke tegenstanders van Kuyper, leken dichter bij de nalatenschap van Groen te staan (bijvoorbeeld Hoedemaker die overleed in 1910). Met de nieuwe stromingen die binnen cultuur en maatschappij binnentraden (denk aan politiek; nationaalsocialisme en communisme, aan religie; Woodbrookers, Barth, Oxford- groep) klonk het tegengeluid tegen de structuur van de samenleving harder.

Ook Slotemaker participeerde in deze discussie, hij schreef twee boekjes die ik als belangrijkste voorbeeld zie van zijn opvattingen over christelijke politiek en partijvorming. Met name zijn boekje *Is christelijke politiek mogelijk?* heeft sociaal- democratisch voorman Joop den Uyl naar eigen zeggen in belangrijke mate beïnvloed¹⁰⁰. Maar ook het boekje *Christelijk Idealisme* uit 1937 is niet verloren gegaan, dat vond ik terug in de naoorlogse discussie over verzuiling en ontzuiling. Daarnaast schreef hij enkele artikelen in *Woord en Geest* die het onderwerp beroerden. Slotemaker is één van de representanten van een groep mensen die al voor de oorlog bezig was de theoretische achtergronden van de verzuilde samenleving te onderzoeken en te bekritisieren. Allereerst zal ik uiteenzetten wat deze discussie over christelijke partijen inhield, vervolgens laat ik Slotemakers opvattingen passeren om tenslotte een evaluatie van de positie van Slotemaker in de discussie van zijn tijd te geven.

A. Christelijke partijen volgens Groen van Prinsterer en Kuyper

Guillaume Groen van Prinsterer

In de tijd van Groen (1801-1876) waren er enkele belangrijke maatschappelijke kwesties die de Nederlandse bevolking onderverdeelden, de voorlopers van de zuilen zal ik ze hier noemen (de benaming ‘verzuiling’ vinden we pas voor het eerst terug in de naoorlogse sociologische literatuur, Blom 1950); de liberale, de katholieke en de protestantse. Vanaf 1857 kreeg alleen openbaar onderwijs nog overheidssteun. Het onderwijs op deze scholen moest neutraal zijn, kinderen van elke godsdienst moesten er terecht kunnen. Het bijzonder onderwijs was vanaf dat moment afhankelijk van donaties of liefdadigheid. Vereniging en organisatie van de protestanten was daarom volgens Groen een noodzaak, zonder deze vereniging zouden alle christelijke deugden in de samenleving verloren gaan. Daartoe stichtte hij de Vereniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs in 1860. Er waren twee redenen volgens Groen waarom christelijke organisatie geen noodzaak is:

- 1) Als de overheid haar door God gegeven taak vervult, zal het onderwijs per definitie protestants- christelijk zijn omdat Nederland een protestants- christelijke natie is.
- 2) Christelijke partijvorming en politiek zijn overbodig wanneer er geen revolutie plaatsvindt.

¹⁰⁰ P. Denekamp, *Gerard Slotemaker de Bruïne. De eerste WBS-directeur* in; S&D3, p. 176

Toch zijn beiden als middelen in de strijd ingezet. Er moesten immers christelijke scholen en christelijke politiek zijn omdat er een overheid zit die zich niet goed van haar taak kweet en omdat er een revolutie plaatsvindt (weliswaar in Nederland niet zo gewelddadig als in Frankrijk). “Wanneer Groen pleitte voor scheiding in de zin van onderscheiding tussen kerk en staat, zette hij zich in voor de vrijheid en rechten van de kerk tegenover een moderne staat, die met al zijn liberaliteit bleef staan op het revolutionaire fundament en die zich derhalve naar zijn mening aan Gods geboden onttrok. Zo’n staat achtte hij niet neutraal.”¹⁰¹

Groen was niet meegegaan met de Afgescheidenen in 1834 en wist zijn gedachtegoed in de kringen van de niet- stemgerechtigden (de zogenaamde ‘kleine luyden’) niet te populariseren. Een jaar na zijn dood werden zijn antirevolutionaire grondslagen geactualiseerd in een politieke partij (de ARP). De invloed van Groen op het protestants- christelijk gedachtegoed wordt doorgaans zeer groot geacht, ondanks zijn geringe aanhang in zijn eigen tijd:

Zoals Groen kerkelijk vasthield aan de éne nationale kerk en vermoedelijk nooit de consequentie van de Doleantie zou hebben getrokken, zo hield hij ook vast aan de Nederlandse staat als christelijke staat in hervormde zin. Zonder de feitelijke kerk- staat-verhouding van zijn eigen tijd merkbaar te hebben beïnvloed, heeft zijn voor het nageslacht blijvende inspiratie op lange termijn historisch belangrijke gevolgen gehad.¹⁰²

Abraham Kuiper

De Anti- Revolutionaire Partij ontstond in 1879 door toedoen van Abraham Kuiper, een leerling van Groen. Het traditionele beeld is dat Kuiper de idealen van Groen in de praktijk bracht, maar de vraag is of Kuiper daadwerkelijk in de voetsporen van zijn leermeester trad. De persoon Abraham Kuiper was door zijn veelzijdigheid op vele terreinen invloedrijk. Hij zag zichzelf als theoloog, politicus en predikant tegelijkertijd. Bij Kuiper bleef het niet bij idealen, hij bracht zijn idealen in de praktijk. Hij stichtte in 1879 de Anti- Revolutionaire Partij, in 1880 de Vrije Universiteit en met zijn inspirerende leiding ontstond in 1886 de beweging van ‘Dolerenden’ die in 1892 met het merendeel van de Christelijk Gereformeerde Kerken in Nederland opging in de Gereformeerde Kerken in Nederland. De woorden ‘christelijke organisatie’ waren aan Abraham Kuiper wel besteed!

De twee biografieën die er zijn over Kuiper (uit 1938 door P. Kasteel en uit 2006 door Jeroen Koch) leggen de nadruk op één element van Kuipers oeuvre, zijn leven als politicus en zijn rol in de ARP¹⁰³. Kuiper was echter een zeer veelzijdig persoon, de verschillende aspecten van zijn leven denk ik te kunnen verbinden vanuit de toespraak waarmee Kuiper de Vrije Universiteit opende; *Souvereiniteit in eigen kring*¹⁰⁴. Daarnaast maak ik gebruik van zijn opvattingen over Calvinisme zoals hij die zelf omschrijft in *Het Calvinisme* (1874). In dit laatstgenoemde geschrift lijkt hij aanvankelijk volledig in lijn van Groen te staan met de

¹⁰¹ J.A. Bornewasser, Twee eeuwen kerk en staat, in; J. de Bruijn (red.), *De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996: Geen heersende kerk, geen heersende staat* (Zoetermeer: Meinema 1998), p. 40

¹⁰² J.A. Bornewasser, *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, p. 40

¹⁰³ Vgl. J. Koch, *Abraham Kuiper. Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2006)

¹⁰⁴ C. Veenhof, *Souvereiniteit in eigen kring* (Kampen: Kok, 1939) p.7-8: Maar die woorden waren meer dan de aanduiding van het thema eener rede: ze zijn de rake, scherpe tekening van een veelomvattend, allesbeheerschend beginsel; een beginsel, dat Kuiper met een diepe en fijne en door een helder geloofsinzicht in Gods Woord geleide intuïtie had geschouwd; een beginsel, waardoor zijn leven en denken en strijden werden beheerscht; een beginsel aan de erkenning en doorwerking waarvan hij een groot deel van zijn levenskracht en denkbaarheid heeft gewijd

opmerking: “Groen van Prinsterer was vanmeetaf te goed Nederlander en te zeer volksman, om ons Puriteinsch en Calvinistisch volk niet te eeren in zijn eigen geestesgaard.”¹⁰⁵

Kuyper droeg een expliciet antirevolutionaire opvatting uit, hij betoogt in *Het Calvinisme* bijvoorbeeld dat overal waar de Reformatie geslaagd was, ultieme vrijheid heerste en waar revolutie had plaatsgevonden, er zwakke politieke vrijheid was. De wortel van de calvinistische vrijheid wordt volgens Kuyper gevonden in de opvatting van de ‘soevereiniteit van God’, al de macht op aarde is opgelegd door God. Die opvatting deelde Kuyper dus met Groen, maar hoe kon de gelovige mens zich dan toch organiseren als men rekening hield met de almacht van God.

Met zijn later uitgedragen opvatting over *Souvereiniteit in eigen kring* verdedigt hij de aanwezigheid van onafhankelijke organisaties op elk terrein van de samenleving. Zij hebben volgens Kuyper een intrinsieke soevereiniteit. De macht is afkomstig van God, maar door Jezus Christus wordt die soevereiniteit overgedragen aan de wereld en de mensen. Dat gebeurt via de ambten (kerk, overheid etc.), zo heeft de staat slechts macht in zoverre als God die haar heeft verleend. Binnen alle maatschappelijke levenskringen heerst er een vorm van menselijke soevereiniteit, in zoverre als de mens zijn of haar ambt heeft begrepen. De overheid is slechts één van die ambten en staat dus niet boven maar naast de ambten. Dat was de staatsopvatting van Kuyper.

De Hervormde theoloog Berkhof zegt in 1942 in *Geschiedenis der kerk* de volgende zaken over de christelijke organisatie die Kuyper voorstond:

Wat Groen uit nood deed, deed zijn leerling Kuyper uit beginsel.¹⁰⁶

Waarom zijn deze opvattingen van Kuyper zo belangrijk? Volgens Berkhof is het antwoord:

Met zijn geweldige energie heeft hij in een rustelooze kerkelijke, politieke, sociale en wetenschappelijke werkzaamheid het nederlandsche volksleven van zijn beginselen weten te doordringen.¹⁰⁷

Met Kuypers persoonlijke bijdragen heeft de ‘soevereiniteit in eigen kring’ gestalte gekregen in de hoge mate van georganiseerdheid van het gereformeerde volksdeel. Hij week volgens Berkhof volstrekt af van een volkskerkgedachte, zoals die bij Groen nog wel werd voorgesteld en daarmee verwijderde hij zich verder van het gedachtegoed van Groen dan iemand als bijvoorbeeld Hoedemaker, Kuypers collega-professor aan de Vrije Universiteit. De samenleving werd in het interbellum in sterke mate beïnvloed door ideologische organisaties, een ontwikkeling die mede veroorzaakt was door het grote democratiseringsproces waarin Nederland zich bevond sinds omstreeks 1914. Maar een andere katalysator was de emancipatie van de ‘kleine luyden’, die door Kuyper met grote snelheid werd bewerkstelligd; het werd zaak voor de andere bevolkingslagen om zich ook weldra te organiseren. Zowel de katholieken als de hervormden en de socialisten en liberalen kregen hun eigen maatschappelijke organisaties.

Groen en Kuyper, het verschil

Hoewel de band tussen Kuyper en Groen sterk was, zijn er opmerkelijke verschillen tussen deze beide staatsmannen te constateren. Kuyper verstond gelijkvormigheid van het volk als

¹⁰⁵ A. Kuyper, *Het Calvinisme: oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden, een Nederlandse gedachte* (Amsterdam: B. van der Land, 1874) p.13

¹⁰⁶ H. Berkhof, *Geschiedenis der kerk* (Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.,²1942) p.292

¹⁰⁷ Berkhof, p.293

een invloed die het mensenleven tot levensvernietiging leidde. De gedachte die er volgens Kuyper achter lag, was de schijnbare vredesgedachte (als iedereen hetzelfde denkt zal er nooit meningsverschil zijn), “wijl juist in veelvormige verscheidenheid de fijnste vezel, het diepste beginsel van alle natuurlijk leven ligt”¹⁰⁸. Daarom zijn hij en zijn achterban “voorstanders van decentralisatie, van een organische volksvertegenwoordiging”¹⁰⁹.

Waar Groen zocht naar eenheid, een protestants-christelijke natie, zocht Kuyper naar emancipatie van de verschillende kringen. Hierin valt ook een overeenkomstigheid te vermelden: Groen en Kuyper deden dat met hetzelfde doel; herkerstening van de samenleving. Simpel gezegd: Groen wilde van buitenaf beginnen en Kuyper van binnen naar buiten. De zelfstandigheid van de levenskringen en de gekozen uniciteit prevaleerde bij Kuyper boven de eenvormigheid van die tijd. Via zijn politieke carrière als ‘ARP- prominent’ (vanaf de stichting in 1879 tot zijn dood in 1920) en later minister- president (1901-1905) had hij grote invloed op de Nederlandse samenleving. Zijn stijl van polemiseren en organiseren van levenskringen werd breed overgenomen in de Nederlandse maatschappij. Mede dankzij hem ontstond de maatschappijvisie dat georganiseerde maatschappelijke richtingen de uniciteit van de verschillende bevolkingslagen recht deden.

De schoolstrijd was in die tijd al grotendeels afgelopen, maar niet zonder gevolgen. In 1889 werd door het kabinet- Mackay de mogelijkheid gecreëerd dat het bijzonder onderwijs door de overheid gesubsidieerd zou worden. Uiteindelijk bereikte Kuyper in 1917 zijn ultieme doel, gelijkstelling van het bijzonder onderwijs aan het openbaar onderwijs. Vanaf dat moment groeiden de bijzondere scholen in een zeer snel tempo. De schoolstrijd was afgelopen, maar de Nederlandse bevolking merkte nu de gevolgen van de verdeeldheid die door deze strijd was ontstaan. Iedere richting had zijn eigen school, organisatie, krant, omroep enzovoort. Er werd nauwelijks gezocht naar een gemene deler in de samenleving.

In de jaren in het interbellum (1918-1939) kon Nederland echter niet meer onverdeeld achter deze maatschappijvisie blijven staan. Verschillende populaire stromingen deden een beroep op de samenleving om zich juist als één geheel te organiseren, zowel binnen de politiek (nationaal-socialisme en communisme) als binnen het geloof (bijv. de eerdergenoemde Oxford- groep¹¹⁰ en de Woodbrookersbeweging¹¹¹ in Barchem, een beweging met conferentieoord in Barchem die gericht was op een sociale en oecumenische invulling van het christendom in de samenleving) klonk deze oproep. Er was verandering in de maatschappij, broeinesten voor die verandering waren de N.C.S.V. (opgericht in 1896) waar ethisch-gezinden met gereformeerden werden verbonden door te wijzen op hun gezamenlijke missionaire doeleinden, de zending kreeg een sterk oecumenisch karakter. Wat later bewees de A.M.V.J. als jongerenvereniging een plaats te zijn waar de verdeeldheid in de maatschappij bekritiseerd werd, en de idealen van een ‘doorbraak’ uit de verdeelde samenleving voor veel jongeren vorm en inhoud kregen. Op theologisch gebied werden er argumenten voor een kritische kijk op de samenleving aangedragen door personen als Hoedemaker en Barth.

Kuyper en Hoedemaker waren uiteengedreven door hun verschillende inzicht over de vrijheid van de kerk. Hoedemaker was uitgesproken voorstander van een “nationale kerk in een

¹⁰⁸ A. Kuyper, *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven* (Amsterdam: H. de Hoogh,²1870) p. 6

¹⁰⁹ A. Kuyper, *Het Calvinisme*, p. 65

¹¹⁰ Over deze beweging: H.D. de Loor, *Nieuw Nederland loopt van Stapel: De Oxford groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum* (Kampen: Kok, 1986)

¹¹¹ Over deze beweging: J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Barchem- beweging: MCMVIII- MCMLVIII* (Lochem: J.H. Scheen, 1958)

christelijke staat”¹¹². Volgens hem stond partijvorming het ideaal van een volkskerk in de weg. Vooral voor de ontwikkeling van de kerk na de Tweede Wereldoorlog heeft zijn opvatting dat de kerk voor het gehele volk was (*Heel de Kerk en heel het Volk*¹¹³) grote invloed gehad. Haitjema en Van Ruler namen de gedachten over in hun streven naar kerkhervormingen.¹¹⁴

De invloedrijke Zwitserse theoloog Karl Barth aan de andere kant was voorstander van een dialectische theologie. Deze theologie legde de nadruk op de nederigheid van de mens in het ontvangen van de genade van God. Uiteindelijk kan de mens alleen maar ontvankelijk zijn en geen genade nastreven in zijn werken. De genade komt volgens Barth uiteindelijk altijd ‘senkrecht von oben’. Barth bepleitte daarnaast een zogenaamd ‘religieloos christendom’ wat vooral inhield dat alle cultusverschijnselen om het christendom heen het evangelie te kort deden en moesten verdwijnen. Er werd volgens Barth te veel bij allerlei menselijke verschijnselen te koop gelopen met de naam van God. In zijn strijd tegen de opvattingen van de Deutsche Christen noemde hij gelijkschakeling van de kerk met de overheid als één van die verschijnselen. Vooral vanuit de groep Nederlandse volgers van Barth ontstonden er ideeën om de maatschappij opnieuw op te bouwen op een algemeen christelijke grondslag, een nieuwe rechtlijnigheid was daarmee geboren. Opvallend was dat deze nieuwe christelijke rechtlijnigheid voornamelijk in politiek progressieve kringen aantrekkelijk werd gevonden.

Zoals ik eerder aangaf was Slotemaker zeer gecharmeerd van Barth, in zijn politieke en religieuze opvattingen. Wat dat voor consequenties had voor zijn maatschappelijke visie zal ik hieronder aan de hand van Slotemakers eigen publicaties bespreken.

B. Christelijk idealisme en politiek volgens Slotemaker

In Nederland in het interbellum waren er verschillende protestantse politieke partijen (o.a. ARP, CHU, CDU). De partijen waren christelijk in zoverre dat zij zich beriepen op een algemeen christelijk bewustzijn dat hun handelen in de politiek zou sturen. Dat kon enerzijds antirevolutionair heten of christelijk-historisch maar uiteindelijk hadden zij allen een universele claim op het electoraat, zoals dat in de landelijke politiek gangbaar is. Slotemaker weet dat hij zich op glad ijs bevindt wanneer hij ‘de heilige huisjes’ van de christelijke politiek aan een kritische analyse onderwerpt. Met het stellen van de vraag weet hij immers dat de rechtse politieke partijen die zichzelf als christelijke partij wensen te beschouwen zich onmiddellijk op hun “geloofsbriefjes”¹¹⁵ aangevallen zullen voelen. Bij de beantwoording van de vraag zal de schok misschien nog groter uitvallen.

Maar eigenlijk wil Slotemaker antwoord op een diepere vraag, namelijk wat het Evangelie voor het politieke leven te betekenen kan hebben. Niet iedereen mag volgens hem de vraag stellen over de christelijke politiek. De rechtse politici geven een bevestigend antwoord “dat de christelijke politiek, naar welke mogelijkheid gevraagd wordt, immers in de rechtse politiek belichaamd is”, volgens Slotemaker is dat een zwak antwoord, het draagt immers al snel “het karakter van een apologie”¹¹⁶ De rechtse partijen zouden beter een ander antwoord

¹¹² J. Selderhuis (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, p.692

¹¹³ Dit was de leus die Hoedemaker veelvuldig gebruikte en later overgenomen werd in de denkbeelden van de CHU

¹¹⁴ J.A. Bornewasser, *Geen heersende kerk, geen heersende staat*, p. 41

¹¹⁵ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, in; J.P. van Bruggen, J. Eijkman en K.H. Miskotte (red.) *Onze Tijd* nr.4 (Nijkerk: Callenbach, 1937), p.7

¹¹⁶ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 7

kunnen geven, meent Slotemaker. Ze “moeten er op staan, dat ook de anderen met hen de vraag vanuit een verder terugliggende basis stellen. Hun uitgangspunt wordt dan dit: wat is de christelijke gehoorzaamheid voor hem, die zich christen geroepen weet en voor wie een van de vele levensfacetten het opschrift “politiek” draagt?”¹¹⁷ Ook niet-christenen kunnen de vraag niet stellen, zij staan immers aan de zijlijn en kunnen als niet-christen geen invulling geven aan christelijke politiek. Wel kunnen zij hun interesse tonen.

Hoewel de rechtse partijen de vraag verwerpen met een apologetisch antwoord, wordt zij regelmatig besproken. De vraag naar christelijke politiek is dus niet irrelevant blijkt uit dit gegeven. Door de jaren heen is de vraag altijd aan de orde gekomen. De grote verontwaardiging die echter de laatste jaren met deze vraag is meegekomen is wél nieuw volgens Slotemaker. Dat komt volgens hem omdat men nu onrustig wordt van het feit dat de “geloofs- brieven, met voorbijgaan van het christelijk *beginsel*” nu bevraagd worden. Maar het is Slotemaker niet begonnen om een politieke beschouwing te geven en de kiezer een andere richting mee te geven. Zijn betoog is primair theologisch, maar dan niet ‘vak-theologisch’ maar een theologie die voor iedere leek te begrijpen is.

In het verleden zijn er al vaker stromingen geweest die de ‘christelijke politiek’ bekritiseerden. Maar nu komt de kritiek uit een hoek waartegen het verzet altijd een stuk groter is geweest. De rechtse politici vatten de kritiek op als een aanval van het ‘Barthianisme’ op het ‘neo- calvinisme’, beiden termen waar Slotemaker liever niet aan zou willen. Toch komt de aanval wel uit deze hoek. Slotemaker zegt hierbij dat het wel zeer ironisch is dat juist “zij, die, naar men immers zegt, alle theoretische systematiek van toegepast christendom verwerpen, onder een ‘isme’ zouden te begrijpen zijn. Maar daarmee ontken ik natuurlijk niet, dat deze aanval wel uit een bepaalde hoek komt.”¹¹⁸

Op zich verbaast het Slotemaker niet dat juist een theologische ‘richting’ zoveel invloed heeft op het maatschappelijke klimaat. “onze vrijheidsoorlog was immers een godsdienstoorlog en de dominees hebben bij ons veelal een eerste viool gestreken.”¹¹⁹ Men vreest nu dat met deze nieuwe richting (de dialectische) de greep van de kerk op het volkskarakter van Nederland en dus “de christelijke signatuur daarvan, gevaar gaat lopen”¹²⁰

Hij wil zelf en roept daar zijn medestanders ook toe op, in de discussie terugvallen op het Evangelie. Als je dus in de vraag die gesteld is, reeds het antwoord ziet dan is dat “een vrucht van destructieve wellust”¹²¹. Het gaat er juist om dat het christendom gevrijwaard wordt van vermenging met niet-kerkelijke elementen die schadelijk zijn. Dat lijkt mooi aan te sluiten bij een klassiek ‘neo- calvinistisch’ thema; verwereldlijking. De aan het neo-calvinisme niet onbekende leuzen dat de kerk niet moet verwereldlijken en dat het christendom niet mag vermenschelijken, kunnen volgens Slotemaker positief zijn, maar worden niet consequent doorgevoerd als het om het politieke leven gaat. Er moet dus een heleboel verduidelijkt worden, Slotemaker reageert hier duidelijk op mensen die de vooronderstelling hebben dat hij en zijn ‘richting’ er mede debet aan zijn dat de kerk vermenschelijkt en het geloof door hun toedoen intellectualiseert. Zo is wederom, zoals bij elk opiniërend stuk dat Slotemaker schrijft, hij al bij voorbaat in discussie met zijn mogelijke tegenstanders.

¹¹⁷ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 8

¹¹⁸ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 10/11

¹¹⁹ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 11

¹²⁰ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 11

¹²¹ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 12

Slotemaker zoekt met opzet de confrontatie. Het verwijt dat hij dan de christelijke eenheid in de Nederlandse samenleving te grabbel zou gooien. Voor Slotemaker volstaat dat er geen gedwongen eenheid kan zijn, de goede inhoudelijke discussie moet prevaleren: “de eenheid van de tegendelen [is] uit den boze”¹²². Deze vlucht voor verantwoordelijkheid houdt vaak in dat mensen kiezen voor de makkelijke oplossing, het vriendelijke christendom en “de vage algemene formule”¹²³.

Slotemaker stelt zich in eerste plaats in het verweer tegen de ‘verpolitiekte’ dominees. Hij meent dat zij bij hun expertisegebied moeten blijven en geen zogenaamde ‘theologische politiek’ moeten voeren. Het betreft immers de meest harde en zakelijke dingen waar geen mythische lading aan gegeven mag worden.

Hoeveel van onze dominees b.v. hebben in het openbaar en met de bedoeling der openbaarmaking!, hun politieke plaats gekozen, zonder dat zij toch politiek geschoold mogen heten? Het is niet beleefd, tegenover de politici van het vak zich te gedragen als een autoriteit op grond van de autoriteit van het ambt! Ook de politiek is een vak en ik geloof niet, dat alle dominees zich dit gerealiseerd hebben.¹²⁴

Toch is de politiek iets waar een christen zich niet van afzijdig moet houden. Het gaat namelijk eenieder aan, zowel christen als niet-christen: “Wij zijn staatsburgers, hebben stemrecht. Wij betalen belasting, lezen in de krant over werkverschaffing, over regeringscrisis, over bescherming tegen luchtgevaar enz. [...] Ik wil dus waarschuwen tegen een gedesinteresseerdheid, die ongeoorloofd is.”¹²⁵ Het politieke handelen van een christen is volgens Slotemaker slechts in zoverre anders dan dat van een niet-christen dat zijn handelen bepaald wordt door het evangelie. Doordat het evangelie elke dag een nieuw licht stelt over het noodzakelijke handelen van een christen kan dat geen theoretische grond zijn waarvanuit sociaal of politiek handelen wordt gedefinieerd, ook kan men volgens Slotemaker niet simpelweg zeggen dat wanneer men tot een christelijke groep hoort die politiek bedrijft, dat deze politiek een christelijk karakter krijgt. Het getuigt van zijn ‘Barthianisme’ dat hij dit laatste als een onrechtmatige claim kwalificeert.

Het christelijk karakter van het politiek handelen staat dus onder kritiek. Maar daar houdt Slotemakers kritiek niet op, hij meent ook dat het toekennen van een hoogste plek in de rangorde van de samenleving aan de staat een ontrechte geste is. De staat is slechts een democratische weerspiegeling van de samenleving zonder metafysische of laat staan religieuze inhoud. Veel christenen laten zich ondanks hun weerstand tegen totalitaire overheden toch verleiden tot het toekennen van religieuze waarde aan de staat. Als de staat een christelijk cachet wordt gegeven, geeft men toe “...aan een drang, die altijd verleidelijk komt meespreken, om het aardse, dat ons bevangt, een aureool te geven, opdat wij het plaatsen kunnen in onze christelijke gemeenschapsleer.”¹²⁶

Slotemaker pleit tevens voor een mondige kerk, er is namelijk wel een eis van christelijk handelen in een politieke gemeenschap. Voor een christen die in de politiek zit is christelijke politiek daarmee de “natuurlijke eis”¹²⁷ Maar zoals dat in Nederland geschiedt is het volgens Slotemaker volstrekt verwerpelijk. Het is niet zo dat als je kerklid bent dat je automatisch op AR of CH stemt, toch wordt automatisch ‘christelijke politiek’ vereenzelvigd met de rechtse

¹²² G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 13

¹²³ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 13

¹²⁴ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 15

¹²⁵ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 15

¹²⁶ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 33

¹²⁷ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, p. 44

politiek die onder die noemer bedreven wordt. Kuyper en Schaepman hebben Nederland de antithese opgelegd en hun navolgers meenden een concrete tastbare gestalte te geven aan de christelijke boodschap in het dagelijks leven. Dat is iets waar we volgens Slotemaker definitief van af moeten stappen. De kern van het boekje komt op het volgende neer: Allerlei zaken werden in het verleden onder christelijke noemer fout gedaan (doodstraf, Oranje en christelijke politiek, eigen recht van de overheid etc.). Voor Slotemaker doet de rechtse politiek hetzelfde als de nationaalsocialisten in Duitsland, ze maken van de overheid een grootheid onder christelijke voorwendselen. Een forse bewering, die de aanval van Slotemaker een venijnig randje geeft.

In *Christelijk Idealisme* gaat Slotemaker dieper in op het goddelijke ideaal voor het menselijke leven. De mens neemt geen genoegen met simpelweg geschapen te zijn, hij wilt een duidelijk doel en waarde hebben die wereldoverstijgend is. Is christelijk leven hetzelfde als heilig leven? Slotemaker vindt van niet, elk menselijk oordeel over wat God goed en heilig vindt is ijdel. De maakbaarheid van de samenleving en het optimistische verbeteringsstreven wat daarachter zit is tegengesteld aan wat het Evangelie zegt; alle dingen zijn uit God.

Als het christendom geen reserve kent tegenover het leven kan dat tot vreselijke consequenties leiden. Een belangrijk voorbeeld is de christelijke rechtvaardiging van de oorlog. Slotemaker bezigt de vrij orthodox gelovige overtuiging dat het Evangelie de hele wereld veroordeelt als waarheid die altijd moet worden verkondigd: “Dat men dat in de meeste christelijke kringen thans niet voelt, is een bewijs daarvoor, dat men met zijn voormannen in een christelijk idealisme gevangen zit.”¹²⁸ In zijn betoog beroept hij zich op de negatieve invloed die Groens gedachtegoed vandaag nog heeft. “De invloed van de gedachtenwereld van Groen is in ons land nog steeds groot. Noodgedwongen laat men hier en daar bepaalde concrete doelstellingen los vanwege de al te duidelijk geworden relativering van wat men vroeger Gods bedoelingen achtte; maar het principe bleef bewaard”.¹²⁹

De concrete effecten die Groens invloed op de huidige samenleving heeft, blijkt uit Slotemakers opvattingen over christelijke organisatie en de christelijke maatschappij. Wanneer het gaat over christelijke organisatie maakt Slotemaker bezwaar tegen het veronderstellen dat daar bepaalde christelijke waarden in zouden worden vervuld:

Christelijke vakbeweging, radio, woningbouw, pers, opleiding, politiek enz. enz. zouden zonder meer te accepteren zijn, wanneer hun eenige basis bestond in het organiseren van een bepaalde sociologische groep, waarvan de toevallige samenstelling een bepaalde technische behandeling aanbevelenswaardig maakte; zoals ook een buurtvereniging of een studieclub haar verantwoorde basis heeft in de geografische nabuurschap of de gemeenschappelijk gerichte belangstelling. Maar men wil er meer mee zeggen: n.l. een verwerkelijking van typisch christelijke waarden, in onderscheiding van de a-christelijke, en de kring van wie er door bereikt worden, is ‘het christelijk volksdeel’, een vooruitgrijpen op de nieuwe aarde met haar verlore gemeente, een christelijk humanisme.¹³⁰

Vervolgens verwijt hij Groen dat hij een christelijk nationalisme heeft gepropageerd, hij verheerlijkt als het ware de Nederlandse nationaliteit en verwacht daarmee Gods werk met mensenwerk. Daarom verwerpt Slotemaker de drie g's die in veel leuzen terugkeren (godsdienst, gezin en gezag). Over de christelijke maatschappij zegt hij het volgende. Het is

¹²⁸ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, in: P. Scholten (red.) *Christen en Burger: Opstellen over de verhouding van christendom en staat* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1937) p. 107

¹²⁹ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, p. 108-109

¹³⁰ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, p. 110

prima om christelijk te handelen maar dan moet men wel “waakzaam”¹³¹ zijn dat men niet de concrete en omschrijfbaar situaties als verwezenlijking van christelijke normen te zien. Het christendom mag niet verlaagd worden tot een “organisatieprincipe” waarmee de wereld minder of beter wordt gemaakt. “Evenmin als de sterke staat en het gehandhaafde gezag typisch christelijke kenmerken van samenleving zijn [...] is de gebonden overheid een christelijke waarde.”¹³²

Slotemaker toont wel dat hij op zoek wil gaan naar een gezamenlijke grond voor alle christenen. Slotemaker betreurt het feit dat er zo veel meningsverschillen bestaan. Daarom meent hij dat het christelijke gesprek over christendom en maatschappij nodig is maar hij maakt daarbij de kanttekening dat hij niet als doel wil stellen alle verdeeldheid weg te nemen, omdat zijns inziens alleen God dat zou kunnen. Toch kwalificeert hij die “verdeelende veelheid” wel als “zonde”¹³³. Het is een belangrijk thema dat in de oecumenische beweging al wordt beroerd maar door de hele samenleving zou moeten worden overgenomen. Als antwoord op de vraag of menselijke pogingen om het Christendom te organiseren gerechtvaardigd zijn, zegt Slotemaker dat een christelijke houding wel gerechtvaardigd is maar een christelijk systeem daarentegen niet: “de continuïteit in het bovenaardsche leven onttrekt zich aan ons begrijpen; de continuïteit in ons aardsche leven is ons verboden, omdat die een eigen element zou stellen tegen de verticale subordinatie, die straks ook weer moet plaats hebben.” Met andere woorden; de mens past een nederige houding ten opzichte van het bovenaardse.¹³⁴

Door christelijke organisatie wordt volgens Slotemaker de afstand en het isolement tussen de volksdelen vergroot.¹³⁵ Dit kwalificeert hij als ‘zonde’: Er ontstaan afgronden tussen ons en God wanneer de mens gescheiden wordt van zijn medemens, deze afgrond kan alleen overbrugd worden door Christus. In al zijn rechtlijnigheid blijft Slotemaker benadrukken dat elk pogen van de mens om de afgronden te overbruggen een afschaduwing en ook nog een tijdelijke afschaduwing van het werk van Christus is. Het evangelie kan nooit scheidend werken, er is geen gemeenschap van vromen en tegelijkertijd één van ongelovigen.

Het christendom splitst de wereld niet in delen van die wereld, maar in twee delen: een deel van God en een deel van Satan; het deel, dat zichzelf wil zijn, dat “wereld” wil zijn, d.i. wereld zonder God, nièt van God.[...] het christelijk volksdeel kan een afgod worden, wanneer het zegt: zie hier en zie daar is het volk Gods. Het volk Gods is daar, waar twee of drie in Jezus` naam bijeen zijn.¹³⁶

In de jaren dertig is het seculariseringproces in Nederland in volle gang. Dat heeft consequenties voor de opvatting van de verhouding tussen de kerk en de samenleving. Het Nederlandse volk is niet per definitie (meer) christelijk. Daarom geeft Slotemaker, wijzend op de situatie zoals die in Zwitserland is, het volkskerkbegrip nieuwe invulling: “de Zwitsersche –en ik zeg: de Nederlandsche – kerk is geen volkskerk (meer), maar de christelijke kerk in het Nederlandsche volk; met de vrije mogelijkheid der evangelieprediking, zooals de

¹³¹ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, p. 114

¹³² G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, p. 121

¹³³ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, p. 130

¹³⁴ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Christelijk Idealisme*, p. 131

¹³⁵ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Het isolement van het christelijk volksdeel* (dl.I en II), in: *Woord en Geest* 5 mei 1939

¹³⁶ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Het isolement van het christelijk volksdeel* (dl. II)

democratische staten die kennen, maar zonder dat de burgers der beide rijken samenvallen: wij zijn –en Zwitserland is – geen christenvolk”¹³⁷

In bovenstaande korte weergave heb ik fragmentsgewijs de idealen van Slotemaker samengevat. Interessant is om te kijken in hoeverre Slotemaker aansloot bij bestaande maatschappelijke bewegingen of groeperingen die in zijn tijd een belangrijke stem in de samenleving hadden. Zo beschouw ik in de onderliggende evaluatie of Slotemaker in één lijn kon worden gezet met het religieus- socialisme van Banning of de oecumenische zending van Visser `t Hooft. Daarnaast kijk ik of Slotemaker de geijkte opvattingen deelde van de sociaal-democratie of het antimilitarisme. Met deze vergelijkingen kunnen we Slotemaker plaatsen binnen een groep criticasters die tegenover Groen en Kuiper stonden.

C. Evaluatie

Slotemaker was een kind van zijn tijd, hij had met een grote groep mede- Barthianen gekozen voor een socialistische politieke opvatting en een rechtlijnige Barthiaanse Schrifbespreking. De combinatie van deze beide factoren zorgde voor een kritische houding tegenover de zittende (rechtse) christelijke politieke partijen (CHU en ARP). In het boekje *Is christelijke politiek mogelijk?* (1937) bevraagt hij het recht van de politiek om de naam ‘christelijk’ te dragen. In zijn tijd was dat een vraag die men slechts uit ‘Barthiaanse’ hoek verwachtte en interpreteerde als een aanval op neocalvinistische maatschappelijke principes en opvattingen. Maar in hoeverre was dit kritische confronteren van de Nederlandse politiek ook ingegeven door socialistische overtuigingen? De sociaaldemocratie stond zelf op een tweesprong, er kon gekozen worden voor het toelaten van vernieuwende impulsen ter bevordering van de groei van de partij tot brede volkspartij (en daarmee regeringswaardigheid tonen) of men kon alles bij het oude laten en het vaste zetelaantal behouden (en daarmee geen risico’s lopen).

Een van de belangrijke vernieuwende bewegingen binnen het socialisme was die van het religieus- socialisme, een beweging die door vrijzinnig- protestanten was geïnitieerd. Religieus- socialisme verbond de idealen van het socialisme met de (vrijzinnig geïnterpreteerde) boodschap van het evangelie. Het Plan van de Arbeid moest vanaf 1935 er bijvoorbeeld voor zorgen dat ook christenen geïnteresseerd raakten voor de partij, er waren veel religieus- socialisten bij de invulling van dit Plan betrokken (onder anderen Banning en Moltzer). Banning was tevens in een strijd verwickeld met bijvoorbeeld Albarda over het ontwapeningsstandpunt van de partij. Banning was hierin voorstander van de Nederlandse neutraliteit en ontwapening, de partij liet het ontwapeningsstandpunt in 1937 echter als laatste van de grote Nederlandse politieke partijen vallen.¹³⁸

Slotemaker sloot zich pas in 1944 aan bij de SDAP maar had zoals gezegd wel al eerder een publieke mening over thema’s als neutraliteit, antimilitarisme en socialisme. Vooral dat laatste lijkt voor hem een keus te zijn geweest uit rechtvaardigheidsgevoel. Vanuit zijn expertisegebied (het arbeidsrecht) zag hij de keerzijdes van de steeds meer kapitalistisch wordende Nederlandse samenleving en de gevolgen van de economische crisis. Zijn socialistische overtuiging werd vanuit zijn geloof gevoed, het was zijn Barthiaanse houding die zijn politieke handelen ontdeed van alle geloofspremissen en de partijen of groepen laakte die dat niet deden. Tegelijkertijd interpreteerde hij in een opstel als *Christelijk idealisme* het evangelie als bron voor christelijk (voor hem dus bij uitstek sociaal) handelen in de

¹³⁷ G.H. Slotemaker de Bruïne, *Over de verhouding van kerk en staat*, in: *Woord en Geest* 3 november 1939 rubriek Uit het sociale leven

¹³⁸ M. Brinkman, M. de keizer en M. v. Rossem (reds.), *Honderd jaar sociaal- democratie in Nederland*, p. 106

samenleving. Het menselijk handelen kon daarbij echter nooit goddelijke inhoud krijgen, de wereld bleef namelijk een ‘wereld in zonde’ voor Slotemaker. In zijn theoretische overwegingen klonk overwegend pragmatisme door. Hij was echter ook duidelijk gevoelsmens, zijn boze gevoelens over het onrecht dat het nationaalsocialisme met zich meebracht klinken door in zijn keuze tegen de antimilitaristische stroming waar zich toch veel van zijn vrienden en collega’s bevonden (Buskes, Tromp e.a.).

De volkskerkgedachte zoals Groen hem verwoordde leek in het interbellum een onmogelijkheid te zijn geworden, ook Kuyper leek met zijn christelijke organisatie al een alternatief daarvoor te hebben bedacht. De samenleving was immers pluriform en Kuyper leek dat te accepteren. Maar ook het ideaal van evangelisatie vanuit de kleine groep ‘vromen’, zoals Slotemaker dat bij Kuyper zag, leek hem een onmogelijkheid omdat hij verwierp dat christelijke organisatie een deel van de samenleving ‘een stukje christelijker’ maakte. Slotemaker liet dat oordeel aan God, het oordeel van mensen daarover is prematuur. Maar wat is er dan wel mogelijk als christen in de politiek en in de samenleving volgens Slotemaker? Hij is tegen het organiseren van volksdelen, omdat dit het isolement van de volksdelen vergroot. Hij wil daarentegen niet alle verdeeldheid wegnemen, omdat zijns inziens alleen God dat zou kunnen. Er zijn mogelijkheden om toch via de perspectieven van de oecumenische beweging te bouwen aan een betere nationale en internationale samenleving. Voor deze opvattingen beroept hij zich dikwijls op het nieuwe oecumenische zendingsperspectief dat Visser ‘t Hooft uitdroeg. Er kan een bindende werking van het christendom uitgaan als er wordt gewezen op de gezamenlijke religieuze achtergrond. Dat kan niet geforceerd worden maar wel uitgedragen, wel een christelijke houding dus maar geen christelijk systeem!

Actueel?

In feite is de discussie die Slotemaker aangaat over de christelijke politiek en organisatie een zeer geladen discussie voor de actuele christelijke politiek. Want wat betekent de ‘C’ in een rechtse politieke partij als het CDA en hoe kan het in 2010 bestaan dat SGP geen vrouwen toelaat op de kieslijst en de Christenunie geen homo’s met een relatie, staat christendom synoniem aan conservatisme?¹³⁹ Het zijn allemaal welbekende vragen, die nog beantwoord moeten worden. Maar ook in deze tijd geldt; het stellen van de vraag wordt door de christelijke partijen gezien als het geven van het antwoord. Christelijkheid wordt afgemeten op een schaal van hoeveel van de traditionele punten als contra- abortus of contra- euthanasie er worden behouden in het partijprogramma, CDA scoort hierin het slechtst. Het zorgt er voor dat de meest conservatieve partij (SGP), de minder conservatieve (CU) en die op zijn beurt de minst conservatieve beschuldigd van onchristelijkheid (CDA)¹⁴⁰. Maar het daadwerkelijke politieke handelen van de bovenstaande drie wordt uiteindelijk niet gedictieerd door het evangelie of God, de partijen zijn namelijk gemachtigd door het volk en geeft dus gretig aan de wensen van het volk toe. En die wensen geen christelijke heilsstaat, alleen al doordat nog maar 47% van de bevolking zich bij een christelijke groepering vindt horen.¹⁴¹ Wat is dan christelijke politiek? Het stellen van de vraag lijkt inderdaad het geven van het antwoord.

¹³⁹ Pechtold van de vrijzinnig- liberalen D’66 maakte de ChristenUnie voorman Rouvoet tijdens het tv- debat van 8 juni jl. het verwijt dat christelijke idealen de euthanasiebeperking, homo- en vrouwendiscriminatie tot gevolg kan hebben.

¹⁴⁰ Het Nederlands Dagblad verwoordt de verschillen tussen de drie partijen mooi: “We hebben linkse christensocialisten, we hebben rechtse christelijk-conservatieven en daar tussenin twee **christelijke** partijen en - naar eigen zeggen - een seculiere partij die zich laat inspireren door de Bijbel.”, geschreven door Gert- Jan Seegers, directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de CU

¹⁴¹ Bron: Centraal Bureau voor Statistiek, 2007

Gert- Jan Seegers, directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie geeft zijn opvatting weer over christelijke politiek:

En we zijn ook niet de eersten en de enigen die geloof en **politiek** met elkaar verbinden. We hebben een lange traditie vol wijsheid, we kunnen te rade bij Augustinus, Calvijn, Luther, Groen van Prinsterer, John Stott. We hebben een christelijke gemeenschap die elkaar - als het goed is - scherp houdt. Zo zouden we ook kunnen weten dat het bij deze verkiezingen om voor christenen cruciale zaken gaat als onderwijsvrijheid, medische ethiek, ruimte voor religieuze organisaties, godsdienstvrijheid. Bij alles waarin christenen van elkaar verschillen is er ook veel waarin ze elkaar vinden.

Typisch christelijk lijkt hier het elkaar vrijlaten in religieuze keuze en schoolkeuze. Daarnaast lijkt het christendom vooral een ethische stem in het politieke debat te brengen.

Waarschijnlijk zouden Slotemaker en Seegers het nooit met elkaar eens worden. Slotemaker zegt in zijn boekje *Is christelijke politiek mogelijk?* expliciet dat niet omwille van het parlementaire systeem het evangelie gereduceerd mag worden tot een vorm van ethiek. Het is Slotemaker allemaal té menselijk. Laat de mensen handelen uit hun eigen wil en overtuiging en dan zal God het oordeel vellen aan het eind, ben je christen dan maakt dat jouw partij en overtuiging niet direct zaligmakend.

VII Conclusie

A. Persoonlijke context

Gerard Slotemaker werd geboren als zoon van iemand die wij in onze tijd zouden benamen met de titel van 'bekende Nederlander'. Zijn vader J.R. Slotemaker stond als predikant bekend als een sociale man, die zich betrokken toonde bij de onderkant van de samenleving. Hij werd daardoor populair bij de linkerflank van de Nederlandse bevolking. Later werd hij bekend door zijn werk als minister en hoogleraar, waarbij er niet hetzelfde charisma uitging van zijn werk en optreden. Gerard Slotemaker zal dit alles met lede ogen hebben aangezien. Zelf was hij overtuigd socialist, hoewel zonder politieke betrokkenheid tot na de dood van zijn vader. Hij was overtuigd van de overtuigingskracht van het evangelie, een christelijke houding hield volgens hem wel in dat er meer rechtvaardigheid tussen mensen zou bestaan. Heel vaak zag hij deze evangelische boodschap niet terug in het handelen van de rechtse (christelijke) politici, waaronder zijn vader.

Gerard kende een maatschappelijke carrière waarin hij nooit zijn intellectuele behoeftes kon bevredigen. Zowel bij Philips (vanaf 1927) als bij Centraal Beheer (vanaf 1932) kon hij nooit zijn ideeën voor de opbouw van een nieuwe Nederlandse samenleving vorm geven. Wel kon hij met zijn ideeën terecht bij zijn voornamelijk binnen de NCSV opgedane contacten. Zijn linkse en Barthiaans- theologische geluid was voor hen niet vreemd. Gerard Slotemaker werd uiteindelijk een bekend man doordat hij in 1944 het bestuur van de SDAP kwam, in het college van vertrouwensmannen en ten slotte als eerste directeur van de wiardi beekmanschting aan de slag kon. Het is waarschijnlijk met name zijn uitgesprokenheid en onverzettelijkheid die hem die posities in het leven hebben doen verwerven.

Hij streefde met name voor maatschappelijk en kerkelijk bewustzijn. Vooral in zijn publicitaire werk voor *Woord en Geest* maar ook in lezingen en conferenties liet hij zien waar de Nederlandse bevolking zich van bewust moest zijn; er is een oorlog gaande en die heeft consequenties voor de kerk in andere landen, daarom moet er ook in Nederland (waarin de kerk ook een bijzondere relatie met de staat heeft volgens Slotemaker) serieus rekening worden gehouden met een strijd die zal plaatsvinden. Vanuit zijn rechtenstudie en amateurtheologische achtergrond benaderde hij de verschillende fenomenen die met 'kerk en staat' van doen hebben.

Dat Slotemaker tijdens de tweede wereldoorlog in het verzet terecht kwam, mag geen wonder heten. Reeds ruim voordat de Duitsers Nederland binnen waren gevallen, had Slotemaker zich opgemaakt voor een strijd tegen het nationaalsocialisme. De woorden van Slotemaker in het interbellum, waarin hij waarschuwde voor 'Duitse scenario's' op Nederlands grondgebied, zijn achteraf gezien zeer visionair geweest. Via de Lunterse Kring en Vrij Nederland kon Slotemaker doorgaan met zijn vooroorlogse werk. Dat bestond in de oorlog dan met name uit het waarschuwen voor gelijkschakeling. Uit zijn levensloop zoals ik die bestudeerd heb tot aan 1945 spreekt een grote vastberadenheid te blijven strijden voor 'de grote zaak'. Het was precies het hardnekkige en misschien wel wat stugge karakter van Slotemaker dat hem zo voortdreef in zijn leven.

B. Idealisme

Uit de levensloop van Slotemaker spreekt niet direct dat hij als leider of zelfs maar belangrijke representant werd gezien van een brede maatschappelijke beweging. Het is zelfs zeer de vraag of Slotemaker veel invloed heeft gehad op zijn tijdgenoten. Zoals ik eerder aanhaalde, beweerde Denekamp dat dit wel eens te maken kon hebben met zijn geringe

retorische bekwaamheid. Dit was iets waar zijn vader eerder ook al mee te kampen zou hebben gehad volgens Cor Groenewold (*Christelijk en sociaal*, 2007).

Toch had Slotemaker idealen en tot mijn groot genoegen heeft hij die opgeschreven in boekjes als *Is christelijke politiek mogelijk?* en *Christelijk Idealisme*. Daarbovenop kreeg Slotemaker een podium, hij werd regelmatig uitgenodigd om te spreken voor kleine groepen en tegelijkertijd had hij een belangrijke rol in de redactie van *Woord en Geest* vanaf 1938. Al met al zijn er een aantal thema's waar Slotemaker een duidelijke visie op had. Ik vat hieronder per thema samen wat Slotemaker hierover dacht:

De rol van de kerk in de samenleving

De kerk had een belangrijke rol te spelen in de samenleving in het interbellum en tijdens de tweede wereldoorlog. Volgens Slotemaker was met name de rol van de kerk te gering tijdens het interbellum. De kerk kan zich niet onttrekken aan de problemen van de samenleving. Toch zag Slotemaker geen grote rol voor het instituut 'kerk'. Het moest met name komen van individuele christenen, hun houding is er volgens hem van nature één van solidariteit met medemensen. Vanuit officiële organen moet dan altijd vanuit die wetenschap gehandeld worden.

Er zijn met name van voor de bezetting van Nederland voorbeelden van momenten waar Slotemaker een duidelijker signaal vanuit de kerk had willen horen. Bijvoorbeeld bij de oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk aan Duitsland. De kerk had toen volgens Slotemaker makkelijk een moreel oordeel kunnen vellen. De oorlog is in deze situatie misschien wel de beste manier om te reageren op het onrecht en de agressie van Duitsland. De kerk kan daarnaast ook niet neutraal staan ten opzichte van expliciet onkerkelijke bewegingen als het communisme en nationaalsocialisme. Hoewel oorlog en geweld zonde is, kan het morele gelijk van de landen Engeland en Frankrijk door de kerk niet ontkend worden. Met name dit laatste werd Slotemaker erg kwalijk genomen, het zou de neutraliteit van Nederland schaden als hij zich zo uitliet over het buurland Duitsland.

Tijdens de bezetting uit Slotemaker met name zijn kritiek in verzetsorganen als de Lunterse kring en Vrij Nederland. Van de Lunterse Kring is bekend dat zij de kerk met name in het begin van de bezetting graag hadden horen uitspreken tegen het antisemitisme. Zoals het Convent in oorlogstijd reageerde, met name toen Donner het van Kuyper had overgenomen, was het een voorbeeld van de juiste christelijke houding. Christenen hebben een gevoel van rechtvaardigheid volgens Slotemaker, omdat ze geïnspireerd zijn door het evangelie.

Christelijke natie

Nederland was allang geen christelijk volk meer, meende Slotemaker. Er paste dus zowel overheid als kroon bescheidenheid als zij over God spraken. Dat uitte zich in de kritiek van Slotemaker op de koningin toen zij van morele herbewapening sprak en kritiek op de overheid wanneer zij zich te veel met kerkelijke zaken bemoeide (lees; de theologische lezingen van Barth). Er is een scheiding van kerk en staat en dit houdt in dat de kerk van binnenin de samenleving kan evangeliseren, maar dat er geen christelijk cachet aan de zittende overheid wordt verleend. De overheid als instantie mag zelfs niet als iets 'hogers' worden gezien, omdat daarmee de eerste stap is gezet naar vergoddelijking van de overheid.

Christelijke politiek

Met name in het boekje *Is christelijke politiek mogelijk?* valt Slotemaker de christelijke politiek aan. Het kan volgens hem niet zo zijn dat God voor het karretje van het menselijke

werk kan worden gespannen. Dat houdt niet in dat christenen geen politiek kunnen bedrijven, vanuit hun christelijke houding zouden zij dat volgens Slotemaker zelfs uitstekend kunnen doen. Het is echter onmogelijk om een oordeel te vellen of iets 'christelijk' is of niet, dat oordeel ligt uiteindelijk alleen bij God. Alles wat hier op aarde gebeurt, is tijdelijk. Slotemaker bekritiseert niet alleen de term 'christelijke politiek' maar ook het feit dat deze politiek bedreven werd door in zijn ogen rechtse partijen. Vanuit zijn socialistische sympathieën oordeelde Slotemaker dat het evangelische credo 'de naaste liefhebben als uzelf' het minst geactualiseerd is in de rechtse politiek. Het zijn de opvattingen die men van een rechtlijnig Barthiaan en socialist mag verwachten. Zo consequent als hij zijn principes op elk levensterrein doorvoerde, zo consequent ook hier in het geval van de christelijke politiek.

Christelijke organisatie

Ten slotte een thema dat Slotemaker en met hem een aanzienlijke groep mede- intellectuelen (bijv. Banning, Eijkman, Van der Leeuw etc.) heeft beziggehouden. De zegen of vloek van christelijke organisatie. Sinds het tijdperk van Groen van Prinsterer heeft Nederland te maken gehad met organisaties op christelijke grondslag. In de tijd van Kuyper heeft het organiseren van volksdelen zich echter doorgezet tot bijna elke ideologische denominatie. Beiden hadden als ideaal de Nederlandse bevolking opnieuw te maken tot een christelijk volk, weliswaar beiden op uiteenlopende wijze.

Al voor de dood van Kuyper zijn er op allerlei terreinen nieuwe ideologieën doorgedrongen in de samenleving die het verdeelde karakter van de samenleving en het principe van organisatie per ideologie niet accepteerden. Er kwamen totalitaire stromingen als nationaalsocialisme en communisme in de politiek en ook op religieus terrein kwamen er groeperingen die niet langer op ideologische basis wilden organiseren (een grote groep Barthianen, Woodbrookers, Oxford- groepleden). Ook Slotemaker veroordeelde de verdelende elementen in de samenleving maar behoorde niet tot de groep die in St. Michielsgestel gegijzeld werden en dit concept hebben uitgewerkt tot zogenaamde 'doorbraak'- idealen. Slotemaker reageerde wel op de Nederlandsche Unie, dit was niet de manier om eenheid te forceren meende hij. Hierin stemde hij overeen met Eijkman, die de populaire illegale brochure *Wij bouwen verder maar op welken grondslag?* schreef in reactie op de Unie. Hij onderschreef wel de idealen van de oecumene, door onderling contact werd het gevoel gesmeed dat er inderdaad één universele kerk is die door Gods hand geleid wordt.

Ook bij het onderwerp christelijke organisatie voerde Slotemaker echter zijn rechtlijnige Barthianisme door. Hij schreef dat het evangelie de bron moest zijn voor het christelijk handelen, maar dat elk menselijk oordeel daarover prematuur moest worden bevonden. Hij wees nadrukkelijk alle organisaties met 'christelijk' ervoor af, zij bouwden aan hun eigen stukje heiligdom op aarde. Slotemaker voelde daar niets voor.

C. Slotemaker opnieuw bekeken

Gerard Slotemaker is in zijn gedachtegoed, waarvan ik in deze scriptie een eerste kennismaking gaf, zeer interessant voor het protestants- historisch gedachtegoed. Voor verdere studie is het zeer interessant om te bekijken in hoeverre zijn gedachtegoed overeenstemde met erkende 'doorbraak'- figuren als Banning, Schermerhorn en Drees. Hieraan zal ik mij ongetwijfeld nog wijden. Verder raakte ik al even aan de actuele discussie over de 'christelijke politiek'. Hoewel de perspectieven van Slotemaker voor de christelijke partijen wellicht weinig te bieden heeft, is het interessant om aan de hand van zijn opvattingen te kijken naar de toon van de discussie in Slotemakers tijd. Ik vermoed dat de overeenkomsten met het huidige tijdperk zullen niet moeilijk te vinden zullen zijn. Al met al geef ik met mijn

Scriptie een aanzet om Gerard Slotemaker de Bruïne opnieuw te bekijken op theologisch, historisch en politiek terrein. Kortom, alle terreinen waarop Slotemaker actief was.

Naamregister	Pagina
Banning, W.	50, 55
Barth, K.	10-11, 17, 23-25, 28-29, 31, 36, 41, 44-45, 54
Buskes, J.J.	10, 15, 17, 23-25, 32, 36, 37
Colijn, H.	9, 10, 34
Den Uyl, J.	41
Eijkman, J.	5, 13, 16, 18, 28, 33-36, 55
Groen van Prinsterer, G.	41-44, 50-52, 55
Grosheide, F.W.	28, 29
Hoedemaker, Ph. J.	41, 43-45
Kohlbrugge, H.	14, 36, 38
Koopmans, J.	14, 23, 36
Kraemer, H.	15, 36
Kuyper, A.	9, 41-44, 48, 50-51, 55
Miskotte, K.H.	10-11, 15, 23, 36-37
Rutgers, V.H.	34
Slotemaker, J.R.	4, 10, 16, 34-35
Stufkens, N.	17, 38
Tromp, D.	24, 32, 36, 51
Van Randwijk, H.	37
Visser `t Hooft, W.	14, 50-51
Wilhelmina	11, 14, 27-28, 32-33, 54

Literatuurlijst

Archieven

Familiearchief Slotemaker
Archief Geelkerken in HDC
Archief Buskes in HDC
Archief Eltheto in HDC

Primaire bronnen

Artikelen:

G.H. Slotemaker de Bruïne, Meneer de redacteur! in: *Kampnieuws*, december 1916, p.53

-----, *De NCSV en de politiek*, 1926

-----, *De student in dienst* in; Uit de Maatschappij, *Eltheto* februari 1927

-----, *Vrede*, Hoofdartikel in *Woord en Geest*, 14 oktober 1938

-----, *Een waarschuwing*, Hoofdartikel in *Woord en Geest*, 31 maart 1939

-----, *Herbewapening*, fakkeltje in *Woord en Geest*, 17 februari 1939

-----, *Het isolement van het christelijk volksdeel* (dl.I en II), in: *Woord en Geest* 5 mei 1939

-----, *De Duitse Kerkstrijd* in; *Woord en Wereld* (Nijkerk: Callenbach, 1939) no. 4, 15 augustus 1939

-----, *De kerk en deze oorlog*, lezing voor NCSV-leden en oud- leden 18/19 oktober 1939

-----, *Over de verhouding van kerk en staat*, in: rubriek *Uit het sociale leven*, *Woord en Geest* 3 november 1939

-----, *Kerk en Neutraliteit*, in: *Woord en Geest* 3 en 10 mei 1940

-----, Hoofdartikel in *Woord en Geest* 27 september 1940

-----, *Sociale perspectieven*, 1943

Het Vaderland 1964, interview met G.H. Slotemaker de Bruïne

Boeken

G.H. Slotemaker de Bruïne, *Is christelijke politiek mogelijk?*, in; J.P. van Bruggen, J. Eijkman en K.H. Miskotte (red.) *Onze Tijd* nr.4 (Nijkerk: Callenbach, 1937)

-----, Christelijk Idealisme, in: P. Scholten (red.) *Christen en Burger: Opstellen over de verhouding van christendom en staat* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1937)

Lezingen/ referaten:

G.H. Slotemaker de Bruïne, *Het bevolkingsvraagstuk aan de hand van Nahrungspielraum und Menschenzahl* Aantekeningen referaat voor het privatissimum economie, 27 maart 1923

-----, *Radiocauserie PHOHI*, 20 september 1935

-----, *Waarom Democratie?* Afdruk van een lezing voor E.d.D. 19 mei 1937

-----, *Individualisme en collectivisme beiden als breuk met God Wat leert ons de Duitse kerkstrijd voor de verhouding van Kerk en Staat in Nederland*

-----, *De kerk en de overheid*, augustus 1940

-----, *Wie is de koning der wereld?*, juni 1943

Secundaire bronnen

Van den Berg, A.J., *De Nederlandse Christen- Studenten Vereniging: 1896-1985* (s Gravenhage: Boekencentrum B.V., 1991)

H. Berkhof, *Geschiedenis der kerk* (Nijkerk: G.F. Callenbach N.V.,²1942)

Blanken, I.J.M.N., *Geschiedenis van Philips Electronics N.V.: De ontwikkeling van de N.V. Philips` Gloeilampenfabrieken tot elektrotechnisch concern* (Leiden: Martinus Nijhoff, 1992) deel III

Brinkman, M., Keizer, M. de, en Rossem, M. van (reds.), *Honderd jaar sociaal- democratie in Nederland: 1894-1994* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994)

Bruijn, J. de (red.), *De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996: Geen heersende kerk, geen heersende staat* (Zoetermeer: Meinema 1998)

-----, *Een land nog niet in kaart gebracht: Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880- 1940* (Amsterdam: HDC, 1987)

Buskes, J.J., *Hoera voor het leven* (Amsterdam: Ten Have,⁵1963)

Denekamp, P., Gerard Slotemaker de Bruïne in *Ontstuijmig maar geduldig: interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP*, onder redactie van P. Denekamp (e.a.) (Amsterdam: De Bovenbouw, 1987), pp. 79-87

-----, *Gerard Slotemaker de Bruïne. De eerste WBS-directeur in; Socialisme en Democratie* 1996, nummer 3, pp. 175-182

-----, *Slotemaker de Bruïne, Gerardus Hendricus (1899-1976)* in; *Biografisch Woordenboek van Nederland deel V* (Instituut Nederlandse Geschiedenis: Den Haag, 2001), p. 473

Groenewold, C., *Christelijk en sociaal: Biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum: Verloren, 2007)

Jongh, E.D.J. de, *Buskes: Dominee van het volk* (Kampen: Kok, 1998)

Kuyper, A., *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven* (Amsterdam: H. de Hoogh,²1870)

Kuyper, A., *Het Calvinisme: oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden, een Nederlandse gedachte* (Amsterdam: B. van der Land, 1874)

Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* ((Haarlem: Becht,⁸1990)

Linde, M. van der, *Het visioen van Eijkman: Dr. J. Eijkman, de Amsterdamse Maatschappij voor Jongemannen en de vernieuwing van Nederland 1892- 1945* (Hilversum: verloren, 2003)

Lindeboom, J., *Geschiedenis van de Barchem- beweging: MCMVIII- MCMLVIII* (Lochem: J.H. Scheen, 1958)

Loor, H.D. de, *Nieuw Nederland loopt van stapel: De Oxford Groep in Nederland, een sociale beweging van het interbellum* (Kampen: Kok, 1986)

Rovers, G.M.J., Naar wijder horizon: De Nederlandsche beweging voor Eenheid door Democratie, de crisis van de Westerse cultuur en het verlangen naar een Nieuwe Gemeenschap, 1935- 1940, in: E. Jonker, M. van Rossem (eds.) *Geschiedenis en Cultuur: Achttien opstellen* ('s Gravenhage: SDU Uitgeverij, 1990)

Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten: Nederland sinds 1813* (Amsterdam: Mets en Schilt,²2005) . Groenewold, *Christelijk en sociaal: Biografie van J.R. Slotemaker de Bruïne* (Hilversum: Verloren, 2007)

Rutgers, Colijn en Slotemaker de Bruïne, *Geestelijke vrijheid: Redevoeringen gehouden in de Apollohal te Amsterdam op 10 augustus 1940* (Amsterdam: Ten Have, 1940)

Schulten, P., (ed.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum: Verloren, 2001)

Schuursma, R., *Vergeefs onzijdig: Nederlands Neutraliteit 1919-1940* (Utrecht: Stichting Matrijs, 2005)

Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok, 2006)

Veenhof, C., *Souvereiniteit in eigen kring* (Kampen: Kok, 1939)

Wijne, J.S., *Tussen dogma en werkelijkheid: De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het Interbellum* Proefschrift Universiteit Leiden, 1992

Afbeeldingen

Voorkant: Slotemaker de Bruïne op wat latere leeftijd (ongeveer 65). Denekamp, P., Gerard Slotemaker de Bruïne in *Ontstuijming maar geduldig: interviews en biografische schetsen uit de geschiedenis van de PSP*, onder redactie van P. Denekamp (e.a.) (Amsterdam: De Bovenbouw, 1987), p. 79

Pagina 12: Acta Synode der Gereformeerde Kerken Nederland, (Kampen: Kok, 1936) p. 6

Pagina 21: Aankondiging van de spreekbeurt van o.a. Slotemaker voor E.d.D. in de *Zandvoortsche Courant*, 8 mei 1937

Pagina 29: Karl Barth op latere leeftijd, uit het Karl Barth archief, Basel

Pagina 36: Foto van de brochure *Bijna te laat!* van J. Koopmans, uit het NIOD- archief, Amsterdam